

BOLLE WILLUM LUXDORPHS
SAMLING AF TRYKKEFRIHEDENS SKRIFTER 1770-1773

AF

HENRIK HORSTBØLL

Den 14. september 1789 blev auktionen over Bolle Willum Luxdorfs store bibliotek indledt i København. Det var sikkert en tilfældighed, at det var på årsdagen for trykkefrihedens indførelse d. 14. september 1770. Salget blev formidlet af Peter Frederik Suhm, Abraham Kall og Hermann Treschow – med katalogets formulering "Triumviri de republica literaria."¹

Den lærde republiks triumvirat og den danske offentlighed kunne på samme tid i månedsskriftet *Minerva* orientere sig om sommerens politiske begivenheder i Frankrig. I augustnummeret stod det klart, at en politisk revolution var brudt ud: "Frankrig fremstiller nu det mærkeligste, ei alene i denne Maaned, men vel i flere Aarhundreders Historie."² Knap tre uger før bogauktionen begynde i København, var den franske Nationalforsamling den 26. august blevet færdig med at formulere erklæringen om menneske- og borgerrettigheder, og i paragraf 11 var ytrings-, skrive- og trykkefrihed blevet formuleret som en fundamental menneskerettighed.³

Luxdorff havde ikke tilhørt de kredse i Danmark og Norge, som fejrede trykkefriheden som en ny tidsregning i 1770'erne, og han ville ikke have brudt sig om den franske Nationalforsamlings arbejde. Tværtimod var han kendt som den konservative embedsmand, den klassiske latindigter og bogsamleren. I kombinationen af rollerne som embedsmand og bogsamler skabte han en samling af trykkefrihedens skrifter, som uløseligt knyttede hans navn til perioden med ubegrænset trykkefrihed i Danmark mellem 1770 og 1773.

¹ *Bibliotheca Luxdorphiana*, 1789, s. 18.

² *Minerva* for August 1789, "Historien" s. 281.

³ "La libre communication des pensées est un des droits les plus précieux de l'homme; tout citoyen peut donc parler, écrire, imprimer librement: sauf à répondre de l'abus de cette liberté, dans les cas déterminés par la loi." *Les déclarations des droits de l'homme de 1789*. Textes réunis et présentés par Christine Fauré, Paris 1988, s. 13.

I 1770 var trykkefriheden i Danmark en verdensnyhed. I London fik Danmark usædvanlig megen spalteplass i *The Annual Register* for 1770, fordi "several quick and unexpected revolutions, have taken place this year in the Danish ministry." Efter en redegørelse for den overraskende afskedigelse af Geheimestatsrådet fortsatte beskrivelsen med at rose kongen for indførelsen af ubegrænset trykkefrihed: "The King however continues the same patriotic conduct towards his people, which has hitherto distinguished his reign; as a new proof of which, as well as of his disposition to the encouragement of arts, sciences, and learning, he has this year freed the press from all restraints, and by a rescript dated at the castle Hirschholm, exempts all Books published in his dominions from any kind of censure."⁴ De gode nyheder fra Danmark blev også hyldet af Voltaire i Frankrig⁵; mens de i Tyskland gav anledning til en af de første offentlige diskussioner af *Pressfreiheit*.⁶ I Danmark blev trykkefrihedens eftermæle generelt formuleret mere negativt.

Den første til at indramme trykkefriheden som periode var redaktøren af den løbende bibliografi *Fortegnelse over alle de Skrifter, som siden Trykkefriheden ere udkomne*. Fortegnelsens tre årgange skabte en særegen litterær tidsregning omkring trykkefrihedens fødselsdag den 14. september, og da fortegnelsen ophørte med at udkomme ultimo september 1773 erklærede redaktionen "Trykkefriheden" for en afsluttet periode, og fortegnelsens anonyme ophavsmænd bedømte samtidig dens karakter. I et efterord "Til Læserne" hed det:

"Vi slutte nu den tredie Aargang af Fortegnelsen over alle siden Trykkefriheden udkomne Skrifter, og vi slutte hermed denne Journal for bestandig. Trykkefriheden, som bekiendt, gav den sin første Oprindelse, og da var den maaskee neppe overflødig. Paa en Tid, da enhver vilde være Skribent, da Forfatterne under løkkende Titler søgte at sælge deres ubetydelige Smørier, og da man oversvømmedes af saa mangfoldige Smaaskrifter, at deres Mængde ikke tillod vore da værende Recensentere, efter deres sædvanlige Udførlighed, at bedømme dem alle; paa saadan en Tid kunde det ikke være unyttigt, i en almindelig Fortegnelse over alle Trykkefrihedens Skrifter kortelig, saasart de komme for Lyset, at anmelde deres Indhold, og bestemme deres Værd, for nogenledes at standse den af god Afsætning, endog hos de alleruselste og ganske udyrkede Genier, foraarsagede

⁴ *The Annual Register or a View of the History, Politics and Literature for the Year 1770*, London 1771, s. 44

⁵ T. Besterman (red.): *Les œuvres complètes de Voltaire* 121, Oxford 1975, s. 212: nr. D16963: Au Roi de Danemark, Christian VII, 15. janvier 1771.

⁶ "Pressfreiheit in Dänemark" i August Ludwig Schlözers tidsskrift *Briefwechsel meist historischen und politischen Inhalts*, 3, 1778, s. 313-317 og, 5, 1779, s. 344-348. Franz Schneider, *Presse, Pressefreiheit, Zensur*. Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck (red.) *Geschichtliche Grundbegriffe*, 4, Stuttgart 1978, s. 913.

Autorsyge. Men saa indskrænkedes Skrivefriheden, dens Virkninger ophørte, hvilket endog uden positiv Indskrænkning vilde have fundet Sted, og virkelig siden den Tid er skeet, i det mindste i Hensigt til Frihedens gode Følger, i en højere Grad end den første Indskrænkning nogensinde hensigtede. Læsernes Taalmodighed svækkedes omsider, før læste man alt, men kiede heraf, fomedelst de slette Skrifers Mængde, læste man næsten intet; Kiøbelysten aftog, og de mange Patrioter, de gode med de onde, begyndte Tid efter anden at forsvinde. Af nye Skrifter udkomme nu ikke saa stort et Antal, at de jo af de forhen og endnu værende tvende lærde Tribunaler, den kritiske Journal, og de berlingske Efterretninger, kunne udførlig recenseret;⁷

Trykkefrihedsperioden blev afrundet og afskrevet samtidig med, at reskriptet fra den 20. oktober 1773 i upræcise vendinger gjorde det muligt for politimesteren at straffe udgiverne af aviser og ugeblade med inappellable bøder for omtale af byryster, eller for at indføre noget som angik staten eller regeringen.⁸

Kritik af en upassende "Autorsyge" prægede også historikeren Edvard Holms karakteristik af trykkefrihedstiden et århundrede senere. Han brød staven over skrifternes umodenhed, men tilføjede: "det bør tillige nøje fastholdes, at alle Trykkefrihedslitteraturens Skyggesider ikke forhindre, at det dog har sin Værd at følge den. Den fortjener ingenlunde som Helhed at smides i Makulaturkassen."⁹ Udgivelserne med varig værdi, som Holm især fremhævede, bestod af den nye litteratur fra Johannes Ewald og Johan Herman Wessel, og de indeholdt også P. F. Suhms og Jakob Langebeks nye historieskrivning samt Gerhard Schønings og Andreas Schyttes historie- og statsvidenskab i Sorø. Akademiet i Sorø havde fra begyndelsen haft lokal censurfrihed eller selvcensur, mens de øvrige skrifter sandsynligvis var blevet skrevet og trykt uafhængigt af censurfrihed. Især var flyveskrifterne frugter af trykkefriheden, og her kunne Edvard Holm ikke holde sin dannelsesborgerlige foragt og forbløffelse tilbage: "Det første, der støder en Nutidslæser ved disse, er den Forening af Smagløshed og Plumshed, som betegner mange af deres Titler. Man tænke sig saadanne som "Jeppe Vægters Betragtning over Staten," "Ole Smedesvends Begrædelser over Risengrød," "Fandens Tale til Smauserne," "Vor salige Bestemama Evas Natklokke," o.s.v. Desto værre svarede Indholdet kun alt for tidt hertil. Man forbauses over den Dristighed,

⁷ *Kritisk Fortegnelse over alle de Skrifter, som siden Trykkefriheden ere udkomne.. Tredie Aargang fra 14. September 1772, s. 433-35.* Bibliografiens tre årgange havde tre forskellige titler, som karakteriserer dens udvikling: Første årgang fra 14. september 1770, *Fortegnelse paa alle de Skrifter som Trykfriheden har givet anledning til.* Anden årgang fra 14. september 1771, *Fortegnelse over alle de Skrifter, som siden Trykkefriheden ere udkomne.*

⁸ Allerede d. 5. maj 1773 havde bogtrykkerne i København fået forbud mod at omtale Bynyt i bladene.

⁹ Edvard Holm: *Nogle Hovedtræk af Trykkefrihedstidens Historie 1770-1773*, 1885, s. 35.

som ganske uvidende Forfattere havde til at ville tale med om alt muligt.¹⁰ Ved tohundredåret for trykkefriheden føjede Harald Jørgensen på dette område ikke noget nyt til Edvard Holms vurdering: "Det bør imidlertid allerede nu understreges, at en uhyggelig stor del af disse skrifter var af meget ringe kvalitet, og at man, som Suhm tilrådede, helst bør negligere dem fuldstændigt. De er intet værd. Dette forhold bør imidlertid ikke overskygge den kendsgerning, at der i denne litteratur også var meget af interesse og varig værdi."¹¹ En revurdering har fundet sted i nyere litteraturhistorie og historieskrivning, ikke mindst hos Kjell Lars Berge og John Christian Laursen.¹²

Luxdorps læsning

H.O. Lange beskrev Luxdorps bibliotek på baggrund af auktionskatalogen *Bibliotheca Luxdorphyana*.¹³ Bogsamlingens godt 15000 numre repræsenterede oplysningstidens europæiske bibliotek, og samtidig fremstod Luxdorph som specialsamler af mønter, medaljer og portrætter.¹⁴ Han skabte også specialsamlinger af tekster omhandlende samtidens historiske begivenheder. Han samlede skrifter og aviser vedrørende *Indfødsretten 1776* og fik dem indbundet i to bind, og han samlede *Efterretninger om Kong Christian VII Reise 1768-1769, tilligemed endeel franske og engelske Vers til Kongen paa hans Reise m. m.*, men de to største samlinger var *Trykkefrihedens Skrifter* i 20 oktavbind efterfulgt af *Trykkefrihedens Skrifter efter 17. januar 1772* i 25 oktavbind suppleret af et bind i kvart.

Luxdorph var ikke blot grebet af samlermani. Han læste sine bøger, og i sine dagbøger gjorde han notater om, hvad han havde læst, eller rettere hvad han havde udlæst, læst og gennemgået. I 1770 indførte han 26 notater om læsning i dagbogen.¹⁵ Femten gange "udlæste" han et værk, mens han "læste" eller "gennemlæste" fire bøger. Endelig "igennemgik" han syv værker. Der var åbenbart

¹⁰ Edvard Holm: *Danmark-Norges Historie 1720-1814*, 4. 1, 1902, s. 275.

¹¹ Harald Jørgensen: *Da censuren blev opgivet*, 1970, s. 39.

¹² *Dansk Litteraturhistorie*, 4, 1983, s. 282-286. Kjell Lars Berge: Den offentlige meningens genrer. E.B. Johnsen & Trond Berg Eriksen: *Norsk Litteraturhistorie. Sakprosa fra 1750 til 1920*, 1, Oslo 1998, s. 136-156. John Christian Laursen: Voltaire, Christian VII of Denmark, and the Freedom of the Press, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 2002, 6, s. 331-348. John Christian Laursen: Luxdorph's Press Freedom Writings. Before the Fall of Struensee in Early 1770's Denmark-Norway: A Major Source for Research, *The European Legacy*, 7, 2002, s.61-77. Christine Keitsch: *Der Fall Struensee – ein Blick in die Skandalpresse des ausgehenden 18. Jahrhunderts*, Hamburg, 2000.

¹³ H.O. Lange: Danske bogvenner II: Bolle Willum Luxdorph, *Aarbog for Bogvenner*, 1919, s. 176-193

¹⁴ Luxdorph samlede specielt på portrætter af længelevende: Thorkild Kjergaard: Bolle Willum Luxdorps "longevi": Om den tidligste alderdomsforskning, *Årsskrift, Carlsbergfondet*, 1990, s. 124-135.

¹⁵ *Luxdorps Dagbøger*, ed. Eiler Nystrom, 1, 1915-1930, s. 386-415.

forskel på at læse og udlæse. Ifølge ordbogsarkivet er forskellen, at udlæsning er en afsluttet proces: "at læse til ende," mens læsning alene refererer til processen "at samle bogstaverne sammen til ord."¹⁶ Luxdorph holdt systematisk rede på sin læsning, og de større læseprojekter fik et "udlæst" i dagbogen ved processens afslutning.

Abbé Charles Batteaux var en af de forfattere, som Luxdorph udlæste. Hans *Histoires des causes premières ou exposition sommaire des pensées des philosophes sur les principes des êtres* var udkommet i Paris i 1769. Den 31. august året efter havde Luxdorph læst den færdig. David Humes *History of England* blev også grundigt læst, og den 19. maj var han færdig med femte og sjette bind af den franske oversættelse. Engelsk hørte endnu ikke med til den lærde sprogkultur. En klassiker som Homer blev han heller ikke færdig med på en dag: *Odyssea* var udlæst den 30. juni, mens *Homeri Ilias* først fulgte den 25. august. I mellemtiden havde han blandt andet udlæst Homers hymner. De bøger han "læste" bestod først og fremmest af moderne tysk skønlitteratur. Christoph Martin Wieland havde i 1768 og 1769 udgivet nogle fortællinger på vers – *Idris* og *Musarion* – som Luxdorph læste i juni 1770, og den 29. juni læste han Wielands kritik af Rousseaus diskurser om ulighedens oprindelse og samfundspagten – *Beiträgen zur geheimen Geschichte des menschlichen Verstandes und Herzens* – som var udkommet samme år i Leipzig. Luxdorph var på forkant med samtidens digtning og debat.

Det var serier og periodika, som fik betegnelsen "igennemgået", og kvantitativt holdt han sig ikke tilbage: i april måned blev blandt andet 52 bind *Bibliothèque raisonnée des Ouvrages des Savans de l'Europe* gennemgået. Ligeledes gennemgik han *Journal des Savans*. Det er embedsmanden som intellektuel dannelsesborger, man i dagbøgerne kan se over skulderen. Rummer Luxdorphs læsning en nøgle til hans interesse for trykkefrihedens skrifter?

Den 9. december 1771 noterede Luxdorph i sin dagbog: "Læst Le Gazetteier cuirassé. maadelig og malitieux."¹⁷ Det lille notat afslører, at han orienterede sig i samtidens skandaleombruste, forbudte franske bøger. *Le Gazetteier Cuirassé: ou Anecdotes Scandaleuses de la Cour de France* var udkommet for første gang samme år, ifølge titelbladet trykt ved frihedens mærke, hundrede mil fra Bastillen. Bag skriftet stod anonymt Charles Theveneau de Morande, som i 1771 fik skriftet trykt i London, hundrede franske mil fra Bastillen.

Ifølge Robert Darntons undersøgelser af forbudte franske bøgernes produktion og distribution i årtierne før Den franske Revolution lå Theveneau de Morande sammenlagt som nr. fem på forlagernes salgslister mellem 1769-1789. Fra for-

¹⁶ *Ordbog over det danske Sprog*, 1919-1956. Ligeledes ifølge Christian Molbechs *Dansk Ordbog*, 2, 1854-1859, betød udlæse: "læse til Ende."

¹⁷ *Luxdorphs Dagbøger*, I, 1915-1930, s. 443.

lagstrykkerierne i England og i Schweiz blev bogen distribueret til Frankrig og det øvrige Europa. *Le Gazetteur Cuirassé* dukker således op både i politiets og toldvæsenets arkiver over beslaglagte bøger hos boghandlere og transportører i Frankrig.¹⁸ Luxdorph var ikke ene om at interessere sig for Theveneau de Morandes bog i København. Historikeren P. F. Suhm læste den også. Suhms karakteristiske autograf pryder et eksemplar, som er indlemmet i Det Kongelige Biblioteks samlinger.

Embedsborgeren og dannelsesborgeren i København havde adgang til forbudte franske bøger i deres udgivelsesår, sandsynligvis gennem boghandler Claude Philibert, der fra København også drev forretning i Schweiz, hvor bøgerne blev eftertrykt. Men mens man i Frankrig og resten af Europa skulle skaffe sig disse bøger fra illegale kommunikationsnetværk, så kunne tilsvarende litteratur på grund af trykkefriheden udkomme frit og forhandles frit i Danmark og Norge i 1771.

Luxdorph læste trykkefrihedsskrifterne for at holde sig informeret på samme måde, som han læste Morandes skrift, og han har sikkert også bedømt mange af skrifterne som mådelige og maliciøse. Med sikkerhed dømte han andre af skrifterne for at have overtrådt grænsen for frihed, for pressesager sorterede under Danske Kancelli og dermed under Luxdorph. I samlingen af trykkefrihedens skrifter indføjede han håndskrevne kopier af sagsakter vedrørende skribenter og bogtrykkere, som stod under anklage for at have overtrådt landets love, som ikke var blevet ophævet af trykkefriheden.¹⁹

Som embedsmand i centraladministrationen var Luxdorph en politisk overlever fra 1749 til 1788. I 1770 var kancelliets ledelse det nærmeste, man kan komme en bibliofilklub i anden halvdel af 1700-tallet. Bogsamleren Otto Thott var oversekretær, mens bibliofilerne Luxdorph og Henrik Hielmstjerne forestod justits- og gratial-kontoret. Thott blev afskediget 10. december 1770, og da Danske Kancelli blev grundlæggende forandret i marts-april 1771, blev Hielmstjerne afskediget, mens Luxdorph var den eneste af cheferne under Struensees reformperiode, som kom fra det gamle personale. Da kancelliet i 1773 blev ført tilbage til den tidligere organisationsform, blev de nye chefer afskediget, mens Luxdorph fortsatte som leder. Luxdorph var kancelliets øverste chef frem til kort før sin død i 1788.²⁰

Luxdorph læste trykkefrihedens tekster som embedsmanden, der havde med pressesager at gøre, mens han behandlede skrifterne som bibliofil. Han

¹⁸ Robert Darnton: *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France*, London 1996, s. 22ff. og sammes: *The Corpus of clandestine literature in France 1769-1789*, New York, 1995, s. 77, s. 196 og s. 199.

¹⁹ Således sager mod skribenterne Christian Thura og Niels Prahll og mod bogtrykker J.R. Thiele.

²⁰ Frank Jørgensen og Morten Westrup: *Dansk centraladministration i tiden indtil 1848*, 1982, s. 66-72.

samlede omhyggeligt frugterne af den medierevolution, som han var vidne til, og tryksagerne blev smukt indbundet i 46 bind – alle forsynet med hans karakteristiske superexlibris – det gyldne elefanhoved. Pamfletter, flyveblade og gadeviser blev på den måde en del af hans litterære bibliotek, hvorfra de indgik i Det Kongelige Bibliotek.

Trykkefrihedens skrifter

Luxdorff genrebestemte skrifterne ved at skrive "Trykkefrihedens Skrifter" i bindenes titelfelt. En sammenligning af samlingen med den løbende bibliografi *Fortegnelse over alle de Skrifter, som siden Trykkefriheden ere udkomne* klargør, hvad han mente med det. Den private samling og den offentlige fortegnelse supplerer hinanden, idet fortegnelsen omtalte 950 tryk, og Luxdorff medtog 914 skrifter.²¹

Søren Gyldendal, som blev forlægger for *Fortegnelsen* i 1772, bekendtgjorde ved slutningen af anden årgang: "Vi slutte nu denne Aargang, som indeholder alt, hvad vore Presser have leveret fra 14. September 1771 indtil 14. September 1772, de løbende Ugeblade og et par andre Pjecer undtagne, hvilke dog skal medtages i den følgende Aargang, som strax tager sin Begyndelse."²² Det var store ord, også for store. *Fortegnelsen* medtog periodens litterære og videnskabelige udgivelser i de større formater, kvart og folio, men udelod mange gadeviser, illegale og tysksprogede tryk. Men i redaktionens selvforståelse tilstræbte man det komplette i samarbejde med tidens anmelderorganer: *De Lærde Efterretninger* og *Badens Kritiske Journal*.²³ *Fortegnelsen* dokumenterer også, at Luxdorff ikke systematisk udelod nogle emner fra sin samling. Det er Luxdorff, som supplerer *Fortegnelsen* med (især tysksprogede) politiske skrifter.²⁴

Luxdorffs samling udelod derimod de store formater, men medtog netop viserne, de illegale og de tysksprogede tryk. Luxdorffs samling består næsten udelukkende af oktavtryk på mellem et halvt og ca. tre ark papir, altså normalt tryk på

²¹ *Fortegnelse* rummer 1051 numre, men i bind 3 springes fra nr. 127 til nr. 228 på s. 305. Luxdorffs samling rummer 904 tryk, hvortil kommer håndskrevne prædikener, forordninger og domme.

²² *Fortegnelse*, 2, 1771, s. 479.

²³ *Fortegnelse* er undersøgt i H. Horstbøll: Trykkefrihedens bogtrykkere og skribenter 1770-1773, *Grafiana. Årbog for Danmarks Grafiske Museum/ Dansk Pressemuseum*, 2001, s. 9-25. Svend Bruhns: *Bibliografien historie i Danmark i 1700- og 1800-tallet*, 2004, s. 133-150.

²⁴ Debatfora som hverken dækkes af *Fortegnelse* eller Luxdorff er periodika som *Magazin for Patriotiske Skribenter, hvori politiske, moralske og historiske Materier uden Bekostning indføres. Begyndt med Skrive-Friheden*. 1771, (nr. 1-107) udgivet af Adressekontoret, som også udgav *Bibliothek for nyttige Skrifter*, 1772 (nr. 1-104), samt Jacob Badens *Kritisk Journal* 1767-1779. Hvis en artikel vakte debat og medførte selvstændigt trykte indlæg, indgik de i Luxdorffs samling.

mellem 8 og 48 sider. Samlingen giver et levende billede af, hvad embedsmanden og dannelsesborgeren anså for tidens litterære undergrund, og den supplerer den øvrige overlevering af periodens tryk. For Luxdorph bestod trykkefrihedens skrifter af udgivelser, som skyldte trykkefriheden deres eksistens.

Der var 15 trykkerier i aktivitet i København i perioden 1770-1773.²⁵ Fem af dem var særligt aktive på markedet for trykkefrihedens skrifter at dømme efter Luxdorphs samling. Bogtrykker J.R.Thiele havde netop etableret sit trykkeri, da trykkefriheden brød ud, og han greb lejligheden. Han står på titelbladet af 133 tryk i Luxdorphs samling, efterfulgt af A.F. Stein, som er repræsenteret med 108 udgivelser i samlingen. De var begge aktive i alle genrer fra gadeviser og historier til den politiske pamflet. Efter dem følger Poul Herman Høecke med 86 udgivelser og Lars Nielsen Svare med 75 tryk. Endelig var Morten Hallager, som blev selvstændig bogtrykker i 1771 og arbejdede sammen med den nye forlægger Søren Gyldendal, meget aktiv i perioden efter 17. januar 1772 med i alt 64 tryksager. Trykkerier som Godiche, Brødrene Berling, N.C. Høpfner og Claude Philibert deltog kun i meget begrænset omfang, og slet ikke i forhold til deres normale vægt og betydning. Samlingens kvantitative førsteplads indtager gruppen af udgivelser uden trykkested. Luxdorph medtog 231 udgivelser uden trykkested, heraf 84 fra perioden efter kuppet mod Struensee den 17. januar 1772. Mange af disse var principielt illegale, fordi et reskript den 7. oktober 1771 havde slået fast, at udgivelser skulle kunne knyttes til et ansvarligt ophav. Til sammenligning medtog *Fortegnelsen* 175 tryk uden trykkested, og heraf var to tredjedele fra tiden før 7. oktober 1771. Man fornemmer Luxdorphs interesse.

Luxdorphs orden på trykkefrihedens skrifter

Med sin karakteristiske håndskrift forsynede Luxdorph samlingens bind med indholdsfortegnelser, hvor de anonyme skrifter fik tilskrevet forfatternavn, hvis han kunne identificere dem. Bindene fik ingen overskrift, men Luxdorph forsøgte at skabe orden blandt de mange skrifter og pamfletter. Når et skrift skabte debat eller polemik med modskrifter og svar til følge, så søgte han så vidt muligt at holde sammen på dem, således at man bind for bind kan følge den offentlige debats emner.

Et forsøg på at rekonstruere Luxdorphs orden på trykkefrihedens skrifter giver følgende resultat:²⁶

²⁵ Harald Ilsoe: *Bogtrykkerne i København ca. 1600-1810*, 1992, s. 137-182.

²⁶ En bibliografi over Luxdorphs samling (rk., bd., nr., titel, bogtrykker, format, sidetal, forfatter og trykkeår) findes som supplement til denne artikel på hjemmesiden for *Fund og Forskning* på Forskningsafdelingens webside på www.kb.dk

Trykkefrihedens Skrifter

- Bind 1-4: Philopatrecias-debatten (62 skrifter).
Bind 5-6: Landøkonomi (31 skrifter).
Bind 7-9: Handel, købstæder og finansvæsen (61 skrifter).
Bind 10-12: Embeder, universitetet og Norges forhold (52 skrifter).
Bind 13-15: Statspolitik (86 skrifter).
Bind 16: Embedsmisbrug og lakajisme – "skobørstelitteratur" (31 skrifter).
Bind 17-18: Muntre historier og politiske fortællinger (44 skrifter).
Bind 19: Religion (10 skrifter).
Bind 20: Om skrivefriheden (18 skrifter).

Trykkefrihedens Skrifter efter 17. Jan. 1772

- Bind 1-2: Prædikener og offentlige taler i anledning af d. 17. januar (27 skrifter)
Bind 3-4: Nyhedsblade, efterretninger og viser om d. 17. januar og Struensees levned (48 skrifter)
Bind 5: Lovtaler og sange til kongefamilien. Dronning Caroline Mathildes bortrejse (27 skrifter)
Bind 6: Pamfletter og viser om Struensee og Brandt i kastellet og på skafottet (44 skrifter)
Bind 7: Pamfletter og viser om bordelstorm og udfejlsesfest d. 17-18. januar (28 skrifter)
Bind 8: "Brevvekslinger" til og fra Struensee og Brandt m.fl. (25 skrifter)
Bind 9: Tysksprogede versioner af temaer og skrifter fra bd. 3-8 (29 skrifter)
Bind 10: P.F. Suhms *Brev til Kongen*, reaktioner og opfølgning herpå (20 skrifter)
Bind 11: Litterære fortællinger (5 skrifter)
Bind 12: Små historier om drømmesyn, profetier, kometer o.l. (18 skrifter)
Bind 13-15: Økonomisk og landøkonomisk debat. (40 skrifter)
Bind 16-18: Politiske Blade og ugeskrifter (30 skrifter)
Bind 19-20: Tysksprogede politiske pamfletter om Struensee og d. 17. januar (17 skrifter)
Bind 21: Prædikener fra Taksigelsesfesten 1. december 1773 (18 skrifter)
Bind 22: Arveprinsens fødselsdag og bryllup, samt P.F.Suhms statsromaner (25 skrifter)
Bind 23: Danske kommandoord, lotteri mm. (31 skrifter)
Bind 24: Handel, håndværk og landbrug (14 skrifter)
Bind 25: Kirke- og skolevæsen samt Morpionaden og Bies bønsskrifter (20 skrifter)

Kvartbindet: Skrifter af Langebek og Suhm, domme over Struensee og Brandt, aviser (53 skrifter)

Luxdorph ordnede sin samling som en fortælling om trykkefrihedstiden og dens begivenheder. Samlingen indskrives sig i den historie, som den overleverer og dokumenterer. Luxdorph slog tonen an i det første bind med Jacob Christian Bies provokationer under pseudonymet Philopatreias, mens han 45 bind senere lod samlingen klinge ud med den selv samme Bies bønsskrifter fra fængslet. De 914 skrifter blev indbundet i systematisk og kronologisk orden. Kuppet mod Struensee 17. januar 1772 var det oplagte vendepunkt, som delte samlingen i to rækker, men inden for de to rækker forsøgte Luxdorph at ordne temaerne kronologisk.

Kun de historiske spørgsmål sætter grænser for de emner, de mange skrifter kan medvirke til at belyse i 1770'ernes Danmark og Norge, og samlingen kan besvare spørgsmål, som Luxdorph ikke selv kunne forestille sig. I denne sammenhæng er samlingen selv til undersøgelse, og den giver et indblik i, hvem der greb de nye muligheder, som trykkefriheden åbnede, og hvilke hovedtemaer de satte på dagsordenen.

Fra provokation til politik: Den økonomiske debat

Trykkefrihedens skrifter tog sit afsæt i en udvidelse af den begrænsede offentlige debat, som var blevet indført i 1755, med overhofmarskal A.G. Moltkes opfordring til at skrive nyttige økonomiske skrifter. Den økonomiske kritik blev den gennemæssige ramme om trykkefrihedens første store debat, som blev indledt af *Philopatreias trede Anmærkninger: 1. Om de dyre Tider og Handelens Svaghed. 2. Om Rettergang. 3. Om Geistlighedens Indkomster. Skræve i Kjøbenhavn den 23. Nov. 1770*. Genren var velkendt, men indholdet nyt, og kritikken var bestemt ikke blevet offentliggjort i 1760'ernes redigerede debat i *Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin*.²⁷ Bag pseudonymet gemte sig skribenten Jacob Christian Bie, som i 1760'erne havde udgivet forskellige sarkastiske digte, såsom *Moralske Tanker* og *Originale danske moralske Fabler*.²⁸ Nu bredte han sarkasmen ud over opsigtsvækkende emner som dyrtidens kornpriser og forskellige former for embedsmisbrug. Både stat og kirke var mål for Bies anklager, som generelt bestod

²⁷ Erik Pontoppidan redigerede årbogen 1757-1764. Den redigerede økonomiske debat blev fortsat i Landhusholdningsselskabets skrifter efter dets stiftelse i 1769.

²⁸ Jacob Christian Bie: *Originale danske moralske Fabler i bunden Stil*. 1765 og 1767 (oversat til tysk: *Sarkasmen*, 1792) og *Moralske tanker i bunden Stil*, 1766.

i, at godsejere, ministre, gejstlige og jurister satte økonomiske egeninteresser højere end statens almene vel. Skriftet blev udgivet af boghandler Johann Gottlob Rothe, hvis adresse, Nr. 8 på Børsen, blev et meget centralt sted for både udgivelse og forhandling af trykkefrihedens skrifter. Som bogtrykker valgte han den i forvejen censurfrie Jonas Lindgren på Akademiet i Sorø. Rothe udgav også *Philopatreas første Fortsættelse*,²⁹ og som *Antiphilopatreas*³⁰ fortsatte Bie i samarbejde med bogtrykkeren Johan Rudolph Thiele.

Bie provokerende skrifter åbnede sluserne for en flod af offentlig debat, og de fire første bind af Luxdorps samling indeholder 62 skrifter, som undtagen fire alle blev skrevet under pseudonym, mens kun otte af skrifternes forfattere er ukendte.³¹ I det første bind var det fortrinsvis præster som eksempelvis Laurits Jæger i Vallensbæk, der tog præsternes situation og rolle op til diskussion og forvarede sig mod Bies angreb på deres indtægter og indstilling.³² J.F. Phister, som fik et præsteembede i 1773, anslog en dramatisk tone i *Betragtninger hvor vidt Geistligheden er tjenlig i en Staat*, hvor angrebet på præsterne blev opfattet som et angreb på selve religionen: "Gud forbyde at disse nordiske Riger nogensinde skulde blive et Theatrum, hvor Guds Ords Foragt og Laster som opvække Guddommen til Vrede ubehindret kunde øves!"³³ Kritik af ugudelighed, van-tro og ateisme var et hovedtema på mange planer i trykkefrihedens skrifter, og Bies angreb på præsternes indtægter blev øjeblikkelig anset som et udslag af vantro.

Bie blev ikke tiet ihjel. I hele det intellektuelle og sociale hierarki blev *Philopatreas* genstand for debat. I sit essay *Om Skrivefriheden* noterede P.F. Suhm: "Dersom vi ei havde faaet Philopatreas, saa havde vi og maat savne Philodanus", som et argument for at "Et slet, forargeligt, ont, ugudeligt Skrift frembringer ofte gode."³⁴ Suhm hentydede til, at arveprinsens sekretær Ove Høegh Guldberg under pseudonymet *Philodanus* tog til genmæle med et kameralistisk skrift mod Bies hurtigt formulerede frihandelstanker.³⁵ Sekretæren i Det Kgl. danske Landhusholdnings Selskab, Christian Martfelt svarede som *Philocosmus* med en

²⁹ Luxd. Saml. 1. rk. 1. bd. nr. 2.

³⁰ Luxd. Saml. 1. rk. 1. bd. nr. 4

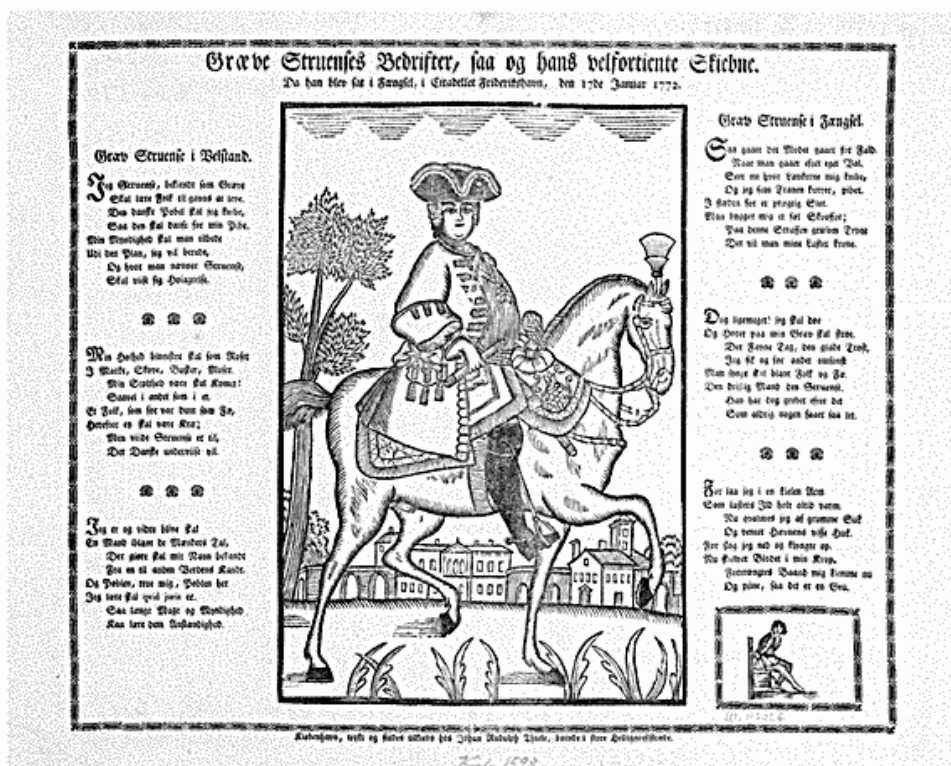
³¹ Jf. H. Ehrencron-Müller: *Anonym- og pseudonym-lexikon for Danmark og Island til 1920 og Norge til 1814*, 1940. E. Collin: *Anonymer og pseudonymer i den danske, norske og islandske litteratur samt i fjermede literaturer, forsaavidt disse omhandle nordiske forhold, fra de ældste tider indtil aaret 1860*, 1869.

³² *Philodancias* (Laur. Jæger): *Fire kritiske Bæve til Philopatreas, 1771 og Plan til en aarlig staaende Penge-Løn*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 1. bd. nr. 5-9.

³³ J.F.Ph.: *Betragtninger hvor vidt Geistligheden er tjenlig i en Staat, eller Hvad Indflydelse Religionen haver i en Staats og dens Regjerings Lyksalighed*, Luxd. Saml. 1. rk. 1. bd. nr. 15, s. 31

³⁴ *Samlinger udgivne af Peter Friedrich Suhm 1. bind. 2. Stykke*, Luxd. Saml. 1. rk. 20. bd. nr. 1, s. 43.

³⁵ (Ove Guldberg): *Philodani Undersøgelse af Philopatreas Anmærkninger. 1ste Hefte og 2det og sidste Hefte*, Luxd. Saml. 1. rk. 3. bd. nr. 1-2.

Træsniittet af Struensee til hest i al sin magt og vælde var blandt de 32 enkeltbladstryk fra tryk-kefridhedstiden, som Luxdorph samlede ved siden af bøger, viser og pamfletter. Samlingen findes på Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot. Flertallet af billedarkene er nyhedstryk, som illustrerer Struensees fald, ophold i arresten og efterfølgende henrettelse. Dette tryk fra J. R. Thieles trykkeri repræsenterer den hovmodige Struensee, som indhentes af straf og anger. (Det Kongelige Bibliotek)

skarp kritik af Guldbergs traditionelle finans- og handelspolitik.³⁶ Philodanus svarede Philocosmus og omvendt: Som noget aldeles nyt opstod en kvalificeret politisk økonomisk debat, hvor statens politik kom under Martfeldts anonyme kritik. Luxdorph samlede debattens otte skrifter som bind tre af samlingen, og bindet munder ud i Martfeldts politiske *Forslag til en Kongelig Reformationskommission*, som han offentliggjorde under eget navn på både dansk og tysk.³⁷ Bies provokation

³⁶ (Christian Martfeldt): *Philocosmi Betænkninger over adskillige vigtige Politiske Materier i anledning af Philodan*, 1771, og *Philocosmi Indfald ved Giennemlæsning af Philodani Undersøgelse, Philopatris angaaende*, 1771, Luxd. Saml. I. rk. 3. bd. nr. 3-4.

³⁷ Christian Martfeldt: *Forslag til en Kongelig Reformationskommission i Hensigt at forfatte en retskaffen varig*

havde sat en politisk debat i gang. Men da Martfelt i 1774 havde fået sin kritik af det danske kornmonopol i det søndenfjeldske Norge og en ny kornhandelsplan trykt på Gyldendals forlag, ramte han den aktuelle grænse for politisk debat. Trykkefrihedstiden var forbi, og hans tidligere modpart i den offentlige debat, Ove Høegh Guldberg, var nu ikke alene hans intellektuelle modstander. Han havde nu politisk magt til at undertrykke skriftet, som først blev offentligt ti år senere efter Guldbergs fald i 1784.³⁸

Finanssekretær F.C. Trant tog også anonymt del i den økonomiske debat, hvor han diskuterede frihandel, men afviste den.³⁹ Han delte en kameralistisk holdning med generationen, som havde indledt deres økonomiske forfatterskab i tiden efter 1755, og det var i oversættelsens form at nyere økonomiske strømninger blev præsenteret for et dansk-læsende publikum under trykkefriheden. Den slittige oversætter og underbibliotekar ved Det kongelige Haandbibliotek Peder Topp Wandal udgav i 1772 lægen Johann Albert Heinrich Reimarus skrift om den frie kornhandels lyksaligheder.⁴⁰ Alle skriftets teoretiske kilder var franske og tilhørte den fysiokratiske kreds med "den kongelige Livlæge Hr. Ridder Quesnay" i centrum. En central tekst for skriftet var Quesnays store artikel *Grains* fra bind 7 af den franske *Encyclopédie* (1757).⁴¹ Skriftet er et sjældent tidligt eksempel på såvel fysiokratisme som konsekvent frihandelstænkning i den danske debat, og konklusionen er lysende klar: *laissez-faire, laissez-passer*.

"Vi have derimod seet bekræftet ved den klare Erfarenhed, at mange og uforhindrede Opkøbere forskaffe og vedligeholde Staten den sikkerste og rigeligste Forraad. Disse mange Opkøbere, og følgelig mange Selgere, saa og mange Jorddyrkere skulle overalt, komme af sig selv, og ved deres Kappen ogsaa selv forskaffe de beqvemste og beste, og mindst foranderlige Priser, naar de kun altid bleve opmuntrede og forvissede om det naturlige Haab til Fordeel, nemlig derved at de upaatvivlelig skulle beholde deres Eyendoms Ret, og bestandig frie Handel. At forordne, at befordre, og tilførladelig at bekræfte dette, er den største Velgierning et Lands Øvrighed kan vise imod Staten, og jo mere deres Forordninger betage Handelen Byrderne, Indskrækningerne, Frygt

Plan for Ækonomie- Kommerce- og Finants-Væsenet i Dannemark, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 3. bd. nr. 7 (nr 8: tysk oversættelse Kbh./ Leipzig 1771).

³⁸ Christian Martfelt: *Beviis at Dannemarks og Norges Korn-Handels-Plan ikke naaer sin Hensigt, med Forslag til en ny Plan i Kornhandelen*, 1774. Dan Ch. Christensen: *Det moderne Projekt*, 1996, s. 55-56.

³⁹ (F.C. Trant): *Misokakias imod Philopatreas*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 2. bd. nr. 3.

⁴⁰ *Det vigtige Spørgsmaal om Kornets frie Ud-og Indførsel, undersøgt efter Naturen og Historien*. Oversat af P.T.W[andal], 1772, Luxd. Saml. 2. rk. 14. bd. nr. 3. Fortalen underskrevet af J.A.H. Reimarus. Skriftet udkom første gang i Hamborg 1771: *Die wichtige Frage von der freyen Aus und Einfuhr des Getraides*.

⁴¹ Reimarus, 1772, s. 28

og Forhindringer til Vands og Lands, jo mere de lætte og befordre dens Drift, destomere forskaffe de Overflødighed og Lyksalighed i Landet.”⁴²

Danmark, Norges og Islands aktuelle handel og finanser samt ikke mindst statsgælden påkaldte sig større interesse end frihandelsteori. I fem skrifter blev handelen på Island udsat for kritik og diskussion.⁴³ En anonym skribent sammenlignede kompagnihandelen med en blodigle, som udsugede Island,⁴⁴ mens vicelagmand John Olavsén anvendte trykkefriheden under eget navn. Han var født på Island, uddannet i København og fra 1758 vicelagmand på Island. I *Korte Betænkninger over den Islandske Handel* argumenterede han for ophævelse af “forpagtet handel” til fordel for frihandel, og helst så han, “at ikke alene Kiøbenhavn og andre Hans Majestæt tilhørende Kiøbstæders Indvaanere, men og alle Europæiske Nationer, som havde Lyst dertil, blev tilladt, at handle paa Island.”⁴⁵

Nordmænd greb også trykkefrihedens mulighed for at rejse kritik af monopolhandel. Den skarpeste kritik af Norges stilling under den dansk-norske enevælde rejste præsten Immanuel Christian Grave. Han var en såkaldt “kartoffelpræst”, som i 1770’erne korresponderede med P.F. Suhm om agerdyrkning og anskaffelse af letlæselige skrifter om kartoffeldyrkning. I hyrdefortællingen og drømmesyntet *En Norsk Hyrdes Indtagelse i et Bjerg*, som blev trykt hos J.R. Thiele i 1771, lod han sin hovedperson se ind i fremtiden, hvor han fik at vide: “Det nordiske Peru skal ikke længere blive et Rov for fremmed Begierlighed, eller eders Metaller støbes til eders egne Lænker.”⁴⁶ Frihandel skulle bane vejen for en lykkelig fremtid for Norge med dets rige naturprodukter og sikre havne: “Alt dette raaber paa Handel og Frihed i Handel. Skal denne blomstre, da maae den gøres saa fri som muligt.”⁴⁷ I fremtidsvisionen skulle nordmændenes liv og død “ikke berøe af andre, som i deres Overflødighed nøder eder til at betale det, som andre ikke vil give, og som i Mangel mætter før Fremmede, end dem, de kalder deres

⁴² Reimarus, 1772, s. 69

⁴³ Luxd. Saml. 1. rk. 7. bd. nr. 2-6.

⁴⁴ *Tillæg til Philodani første Hæfte, eller Afhandling om Handelen og især den Islandske*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 7. bd. nr. 2, s. 7-8.

⁴⁵ *Korte Betænkninger over den Islandske Handel, deelte udi tvende Afhandlinge, af hvilke den første berører Islændernes Skibsfart, og adskillige fremmede Nationers Handel paa Island, den anden den Danske Handel sammesteds. Forfattede af John Olavsén, Vicelagmand for Norden og Vesten i Island samt corresponderende Medlem i det Kongl. Danske Landhuusholdnings Selskab i Kiøbenhavn*, 1772, Luxd. Saml. 1. rk. 7. bd. nr. 5, s. 72-74.

⁴⁶ (I. C. Grave): *En norsk Hyrdes Indtagelse i et Bjerg*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 15. bd. nr. 5, s.19.

⁴⁷ (I. C. Grave) 1771, s. 26.

Brødre".⁴⁸ Med trykkefriheden kom en selvstændig norsk patriotisme for dagen, og kravet om et universitet i Norge blev en katalysator.⁴⁹

Peter Frederik Suhm efterlyste i et forsvar for skrivefriheden i 1771, at "vore offentlige Tidender" bragte oplysninger om toldregnskaber, befolkningsstatistik, og næringsvejenes udvikling, kort sagt: "politiske Beregninger, uden hvilke lidet eller intet lader sig gjøre i Politiquen, Commerce- og Finance-Sager; og hvilke ere blevne holdte som Helligdomme og skiulte Liggendefæe iblant os."⁵⁰ Det forhindrede dog ikke Suhm i at forsøge sig med flere økonomiske skrifter.⁵¹ Mere kontroversielt tog embedsmanden Jens Reimert Schumacher statsgælden under anonym behandling i en pamflet, som stillede det provokatoriske spørgsmål, hvorvidt en efterfølger i regeringen var forpligtet til at betale forgængerens gæld.⁵² På grundlag af en politisk kontrakteori argumenterede Schumacher for, at et folk ikke var pligtigt til at betale en gæld, som en fyrste, eller hans forgænger, selv havde skabt. Hensynet til almenvellet stod over hensyn til fyrstens egen økonomi. Landets førende juridiske ekspert, professor Peder Kofod Ancher, følte sig provokeret til at rykke ud med en anonym undsigelse af skriftet,⁵³ og igen meldte Ove Høegh Guldberg sig på banen, men nu med et anonymt indlæg i en ny genre.

Han skrev en politisk, utopisk fortælling om forholdet mellem fyrste og folk i et rige, hvor alle borgernes aktiviteter på det skønneste var styret af fyrsten og hans embedsmænd, og i denne idealstat blev kundskaber udbredt på betryggende vis. "Hvor Kundskab hersker hos et Folk, der er baade Raad og Mod, ogsaa til at betale Giæld."⁵⁴ Den politiske fortælling havde franske forbilleder rækkende fra Montesquieus *Lettres Persanes* til Voltaires historier, og sammen med Holbergs *Niels Klim* inspirerede de mange af trykkefrihedens historier og fortællinger.

⁴⁸ (I. C. Grave) 1771, s. 27.

⁴⁹ Luxdorph samlede mange af skrifterne om Norge i den første rækkes 11. bind, og universitetssagen blev især fremført af (Even Hammer): *Philonorvagi velmeente Tanker*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 11. bd. nr. 2, s. 13-25, og af (Gustav Strømbo): *Philo Dano-Norvagi oprigtige Tanker*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 11. bd. nr. 3, s. 91-93. Ligeledes (Ove Gierlov Meyer) Lux. Saml. 1. rk. 12. bd. Nr. 3 og 13.

⁵⁰ P.F. Suhm: "Skrive-Frihed" i *Samlinger udgivne af Peter Friedrich Suhm*. 1, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 20. bd. nr. 1, s. 45-46.

⁵¹ *Om Oeconomien, særdeles Norges af Peter Friderich Suhm*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 11. bd. nr. 1, og anonymt: *Om Danmarks og Norges Tilstand i Henseende til Handelen*, 1772, Luxd. Saml. 2. rk. 13. bd. nr. 12.

⁵² (J.R. Schumacher): *Betænkning hvorvidt en Efterkommere i Regjeringen er forbunden at betale sin Formands Giæld*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 9. bd. nr. 5. Samme skrift i en udvidet tysk oversættelse: Luxd. Saml. 1. rk. 9. bd. nr. 6.

⁵³ (P. Kofod Ancher): *Erindringer mod den nylig udgivne Betænkning, hvorvidt en Efterkommere i Regjeringen etc.*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 9. bd. nr. 7.

⁵⁴ (O. H. Guldberg): *Azan eller den fra Giæld Udfriede Fyrste. En Fortælling*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 9. bd. nr. 8. s. 91-92.

Med trykkefriheden blev Montesquieus klassiker også introduceret på dansk med udvalget *Brevvexling imellem tvende reysende Perser angaaende Aarsagerne til Folkemængdens Aftagelse i Verden*. Brevene blev anonymt oversat og udgivet i 1771, og i udvalgets sidste brev skrev Usbek til Rhedi: "En mild Regieringsform gjør forunderlig meget til Kiønnets Formerelse. Alle Republikkerne er bestandigt Beviis derpaa;" og han tilføjer: "Saaledes er det ikke beskaffen med de Lande, der ere underkastede en uindskrænkede Regiering."⁵⁵

Landøkonomiske spørgsmål havde været tyngdepunktet i den økonomiske debat efter 1755, og landboforholdene satte også præg på trykkefrihedens skrifter. Sognepræsten Johan Arnd Dyssel, som havde bidraget med landøkonomiske skrifter til *Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin*, reagerede også på *Philopatris* og skrev om præstens rolle i landbosamfundet.⁵⁶ Både før og efter d. 17. januar 1772 udkom skrifter om humleavl og kartoffeldyrkning, men landøkonomien fik også en politisk vinkel.

Hoveri og stavnsbånd kunne nu diskuteres offentligt, og i bind 5-6 af trykkefrihedens skrifter samlede Luxdorph debatten, som såvel havde form af økonomiske småskrifter som af politisk fortælling.

F.A. Pflueg, som var medlem af Generallandvæsenskommissionen fra 1770 til 1773, stod bag fortællingen eller komedien *Hyænejagden*, som var en satire over bondesamfundet,⁵⁷ mens det er uvist, hvem der maskerede sig som Philadelphus, der direkte bad kongen "sætte Grændser for det Grændseløse Hoverie", og siden fortsatte: "Det var og billigt, at Bonden blev betrygget for Plagerie, hvilket kunde naaes, ved at reglere ald Hoverie efter Hartkorn". Den anonyme udgiver eller bogtrykker indskød her en fodnote: "Dette Forfatterens Ønske seer man nu opfyldt ved den sidst udkomne høyprikelige Anordning om Hoveriets nærmere Bestemmelse".⁵⁸ Struensees hoveriforordning af 20. februar 1771 havde støtte i den offentlige debat, samtidig med at den rejste godsejernes kritik. Billedet af den bondeplagende foged eller godsejer opstod også på tryk i denne sammenhæng.⁵⁹

⁵⁵ *Fremmedes Tanker eller Forsøg til Udbredelse af læseværdige og nyttige Oversættelser*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 5. bd. nr. 11, s. 32. Der tale om en oversættelse af Montesquieu: *Lettres Persanes*, 1721, nr. 112-122.

⁵⁶ Philander (J.A. Dyssel): *Tanker om Præsternes Gaarder og Jorder samt disses Indvikling i det skadelige Fællelskab*, Luxd. Saml. 1. rk. 1. bd. nr. 12, og *Pro Memoria til Philopatris fra Mag. Johann Arnd Dyssell. Sandby i Lolland d. 5. Jan. 1771*, Luxd. Saml. 1. rk. 2. bd. nr. 16.

⁵⁷ (Fred. Andr. Pflueg): *Hyæne-Jagden. Komedie i fem Handlinger, oversat efter Marquis de Saint Mirabelles: Les gros mangent les petits*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 6. bd. nr. 5.

⁵⁸ Philadelphus: *En Landmands Tanker angaaende 1. Dommere... 5. Hoveriets Afskaffelse .. deels anlediget af ..Philopatris*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 5. bd. nr. 3, s. 37.

⁵⁹ *Bonde-Plageren eller Danske Fogders og Forpagteres Skilderie*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 6. bd. nr. 20.

⁶⁰ Luxd. Saml. 1. rk. 4. bd. nr. 12, 14 og 15.

Nogle studenter, som skulle blive trykkefrihedens flittigste skribenter, deltog også i Philopatreas-debatten: Søren Rosenlund, Christian Thura og Martin Brun. Ingen af dem havde udgivet noget, før skrivefriheden gjorde dem til forfattere. Søren Rosenlund var den ufarligste af dem. Han skrev under pseudonymet Junior Philopatreas, og Luxdorff samlede hans forfatterskab og reaktionerne derpå i fjerde bind af trykkefrihedens skrifter. Rosenlund kastede sig ud i de fleste af de verserende debatter i trykkefrihedens første år uden at have noget særligt på hjerte, men det var et tegn på, at han blev læst, at veterinærvidenskabens førstemand P.C. Abildgaard, som var anmelder ved *Kritisk Journal*, udsendte ikke mindre end tre tilintetgørende pamfletter mod Rosenlund under pseudonymet Rosentorne.⁶⁰

Christian Thura indtog oplysningstidens rationalistiske position som *en patriotisk sandsiger*, der bedømte fordomme og vildfarelser. Den kritiske position bragte ham fra første færd på kollisionskurs med Kongeløven. I sit svar til Philopatreas blev den enevældige regeringsform karakteriseret som et system, hvor "Undersaatterne først har været saa taabelige at indrømme Regenten saa stor Myndighed, at baade de og deres Børn ere hans Livegne".⁶¹

Martin Brun forlod hurtigt den økonomiske debat til fordel for viser, politiske fortællinger og dagsaktuel kritik.⁶²

Den politiske debat før den 17. januar 1772

Den politiske kritik før Struensees fald var typisk sagsorienteret, mens den efter 17. januar 1772 i langt højere grad handlede om Struensees person, hans politik og opgøret med hans regime. Morten Hallager etablerede sig som bogtrykker midt under trykkefriheden i 1771, og han satte anonymt straks selv en debat i gang ved at kritisere lavsvæsenet.⁶³ Kritikken fremkaldte forsvarsskrifter,⁶⁴ og Hallager provokerede parykmagerne J.C. Barthold og Knud Birch til anonymt at udgive forsvarsskrifter, men debatten skiftede fokus undervejs, som det ofte var tilfældet, når svar forholdt sig til gensvar, og Knud Birchs indlæg udviklede sig til et antitysk manifest.⁶⁵ På samme måde udspandt sig via trykpresserne et

⁶⁰ (Chr. Thura): *Svar paa Publici Vegne til Philopatreas .. fra en patriotisk Sandsiger*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 2. bd. nr. 7, s. 40, (samt nr. 8-9).

⁶² (Martin Brun): *Nogle Tanker i Anledning af Philopatreas...*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 2. bd. nr. 10

⁶³ (Morten Hallager): *Beviis at Argus, ... har været Stokblind, da han skrev... angaaende Amts- Laugs- og Friemesterne*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 7. bd. nr. 13.

⁶⁴ *Giensvar paa alle Laugenes Vegne til Autor af det Skrift kaldet Beviis at Argus etc.*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 7. bd. nr. 14, samt nr. 15-19.

⁶⁵ (Knud Birch): *Prøver af Danske Tanher og Ord Skrevet i Anledning af den Tydske Bonasse*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 7. bd. nr. 18.

Den Almagtiges Baretragt over Danmark.

De af Almagten forstyrrede Greber, J. F. Struensee og E. Brandt,
som grebe efter Kronen den 17de Januarii 1772.

Samtale imellem Brandt og Struensee.

Brandt. Det maas et ikke vore net,
At vi hos Kongen haare i Nær,
Men vi paa Ioffens Karstedt
En herre Struensee kalden her sit Navn.
Struensee. Den lille Haandfald koster Høit,
Som jeg kun hader og foragter,
Hverpaa min Næse, den er en Toff,
Med Iff og Kæmpe jeg efteragter.
Lidsthem det er at Færdi Pæl,
Som kun til ganske lidt dør,
Der mig dog vil Døet skal,
For deres Trofald jeg er gær.
Brandt. Hus Ved, Mønstret! det gæder ger,
Den Næse er vil siten gløder.
Struensee. Jær mig et Døden kun til Eger,
Jeg loven under Hedder voder.
Min Kæmpe, som mig agter,
I Næse og Døde brenen og vorder,
Eftal sit med Alder har at fer,
At jeg til Døe med ham er ferlig.

Brandt. Gød Kronen kun vil en Høit,
Det haare er gior, — vi den ba lover;
Maas vi er ferlig i Sæden fæl,
Som vi der vil — vi aling lever.
Struensee. Det giber nu haare er det fæl?
Hvem hader mig? Brandt, vi er ferloer.
Struensee. Der Haad ferhaare — i Ioffens Næt.
Brandt. Xi ferse os — her Hæden feret.
Struensee. Oves Døe maasig voder!
Brandt. Mig Hæden voder Løden ferst!
Struensee. Hans Næse min Haad ferhaare!
Brandt. Eftal Pæntens Eftal ferhaare!
Struensee. Min Døe! — xi en jeg finder ham,
Jeg ro minne vilde fer,
Dy der nu pøst min Døe og Eftal
Vil i mit Hæden merke ferre.
Brandt. Til frem skal vi nu voder os! —
De, som vi hader, — os hader; —
Hæden, — feragter de fer,
Hæ den kun haare den fer haare.

Undersaaternes Svar:

**Nu her J da ferhaare,
Hæd Hæden Almagt kun voder:
Maas saare dæder ferre —
Jæd Løden fer fer —
Gød voder kun fer Haare —
Dy der haare fer fer fer,
Som vilde der Kronen voder,
Den ferre Hæden fer fer —
Dy fer kun fer med voder —
Hæ Hæden Døe, fer fer et Eftal,
Et haad kun nu vil voder voder —
Den lille Haandfald koster Høit,
I vilde under Hedder voder,
De voder, voder! som en Toff,
Dy der fer Hæden voder voder,
Der Hæden voder fer — men ham
I hader, — og voder fer fer;
Gød haare J, — men nu til Eftal
Der fer fer Hæden kun voder voder,
Min voder J i Løe os, —
Dy vil fer lere Eftal fer fer,
Vil kun, — maas J fer lere Døe, —
En Hæden haare dag vilde fer.**

Kildepæsen, tekst og fader afbildet hos Johan Rudolph Thiele, brende i sine Hædferferferfer.

Historien om "frelsens dag" som allegori. Støttet af Brandt griber Struensee efter kronregalierne, mens han træder loven under fod. Men kongemagten frelses ved Guds indgriben i historien. Træsnit fra J. R. Thieles trykkeri. (Det Kongelige Bibliotek)

opgør i det københavnske bryggerlav mellem brygmester Christian Bagge og de øvrige bryggere i 1771.⁶⁶ Når grænsen for den offentligt relevante diskussion skulle findes, var der ikke nogen tradition eller nogle fortillfælde at bygge på. Bogtrykkerne og forlagsboghandlerne på Børsen prøvede sig frem under de nye forhold.

Fiktive rejsebrevne var en populær og velprøvet genre, som blev flittigt brugt af trykkefrihedens skribenter. I bind 13 af trykkefrihedens skrifter samlede Luxdorff diskussionen om *En reisende Russers Anekdoter over De Danskes Statsforfatning, Sæder og Skikke*. Titelbladet angav, at brevene var *Udgivne af K.*, og fortalen var underskrevet Michael Adam Kstlb, men den rejsende russer var tysk. Forfatteren var Johan Adolph Scheibe, som havde været kongelig kapelmester fra 1740-1748. Siden havde han skrevet musikteoretiske og musikhistoriske bøger og levet som oversætter, bl.a. af Ludvig Holberg. Forklædt som fremmed kastede han sig i 1771 ud i debatten på linie med Philopatreias og Philodanus, som han omtalte i sin fortale. Scheibes kritik pegede i mange retninger fra kritik af udgifterne til Frederikskirkens marmorfacade til kritik af bøndernes angivelige livegenskab, af skifteretten og af den manglende frihandel og dermed af kommercekollegiets blokering af fri import.

De kritiske tilstande under Christian 7. modstillede han den positive holdning til videnskaberne, som havde rådet under Frederik 5. En undtagelse var dog udsigten til at høste frugterne af Carsten Niebuhrs arabiske rejse – et projekt fra Frederik 5.s tid.

Statsforfatningen, som titlen skilte med, berørte han en passant: Efter en kritik af Danmarks protektionistiske manufakturpolitik skrev han: "I en Republik gaaer det anderledes til, den eene er ligesaa mægtig som den anden, og behøver ikke at gjøre mange Bekostninger, have megen Besværighed, eller bestikke nogen for at faae Privilegier. Han finder Understøttelser hos sine Medborgere, da de ikke have nødig at frygte, at et Forbud paa de samme Ting, som en Gang er bevilget, skal ruinere dem og deres Formue". Denne erklæring lod Scheibe følge af en fodnote, hvor han roste den danske stats politik vedrørende landvæsenets forbedring: "Man maa herudi prise Kongens Retfærdighed, som er meget nidkier i at forskaffe en saa tallriig Deel af sine Undersaatter deres naturlige Ret til Frihed og deres Eiendom tilbage igien, som de saa længe ved de Mægtiges Undertrykkelse have maattet undvære".⁶⁷

⁶⁶ Christian Bagge: *Formeenentlige Aarsager til de mange paa en vis Tiid arriverede Fallissementer ved Brygger-Lauget her i Staden*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 8. bd. nr. 13, efterfulgt af debat nr. 14-20.

⁶⁷ (J. Adolph Scheibe): *En Reisende Russes Anekdoter over de Danskes Statsforfatning, Sæder og Skikke i Brev til sine Venner. Udgiven i det tyske Spog af K. ...efter et nyt forbedet og forment Oplag oversat af M.C.R. 1771*, s. 48-49. Skriftet kom i to forskellige tyske og tilsvarende danske oversættelser i 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 13. bd. nr. 1-4.

Skriftet mundede ud i nogle sædeskildringer fra København, hvor kvinderne ifølge "russerens" opfattelse herskede over deres mænd: "Jeg kiender allerede nogle private Huuse, hvor Damerne har allerede bemægtiget sig Herredømme."⁶⁸

Biblioteksvæsenet blev heller ikke skånet for kritik: "Paa det her værende Universitets Bibliothek søger man adskillige vigtige Værker forgieves, men det meget tallrige Kongelige Bibliothek staaer, saavidt jeg veed, ikke enhver aaben."⁶⁹ Til slut kastede han sig ud i den vanskelige sag "ret at characterisere de Danskes Nationalgeist", som han fandt gådefuld. Nationen var især i modstrid med sig selv i henseende til udlændinge og fremmede: "Den er mistroisk og ildesindet imod alle Fremmede, underkaster sig sielden eller aldrig deres Dom og Indsigter..., dog ere de tillige saa forpikkede paa det Nye og Fremmede, at de intet agter deres egne Produkter, deres Vare, deres Kunstnere, forsømmer selv deres eget Sprog."⁷⁰

Scheibes skrift fremprovokerede seks anonyme svar. Ekspeditionssekretæren i Finanskollegiet Johan Carl Fr. v. Hellfried var ophav til to *Briefe eines Dänen an den Verfasser der Anekdoten eines angeblichen reisenden Russen*, trykt hos Claude Philibert, som meget sjældent lagde trykpresse til et trykkefrihedsskrift.⁷¹ Hellfried anslag en nationalt klingende patriotisme som reaktion på det, han opfattede som en tysk udfordring, hvilket også var tilfældet for den ukendte forfatter til *Sendschreiben eines Russen aus St. Petersburg an den Russen aus Deutschland der Dänische Anekdoten zum Gebrauch der Gewürzkrämer samlet*.⁷²

⁶⁸ (Scheibe) 1771, s. 65.

⁶⁹ (Scheibe) 1771, s. 72. Scheibe var ikke ene om at anvende trykkefriheden til at kritisere Det Kongelige Biblioteks tilstand. I *Forsøg at beskrive den nærværende Tilstand af de grundige og skjønnede Videnskaber samt smukke Konster i Dannemark og Norge* luftede Peter Frederik Suhm i 1771 anonymt, men offentligt sin kritik af situationen under Bernhard Møllmann, som var bibliotekar 1748-1778: „Kongens Bogsal burde ogsaa være offentlig, og den fortæner det, saa meget desto hellere, da den siges at bestaae af mere end hundrede tusinde Volumer, iblandt hvilke man finder et temmeligt stort Tal af smukke Manuscripter af græske og latinske Forfattere, som ere bleven kjøbt paa de Herrer Rostgaards og Dannekiolds Auctioner. Men til all Uheld er Bibliothecarius allerede gammel, og af en vis Sparsommelighed vil man ikke gjøre Bekostninger nok, for at have Under-Bibliothecarier, Skrivere og andre fornødne Betientere, for at holde et stort Bibliothek i Orden, og gjøre det nyttigt. Man har endog paa nogle Aar forsømt at føre de nye trykte Bøger dertil.“ Luxd. Saml. 1. rk. 12. bd. nr. 20, s. 15.

⁷⁰ (Scheibe) 1771, s. 76-77

⁷¹ Luxd. Saml. 1. rk. 13. bd. nr. 7-8.

⁷² Luxd. Saml. 1. rk. 13. bd. nr. 6. Søren Rosenlund var sandsynligvis forfatter til to andre svar, som Luxdorph indbandt sammen med Rosenlunds øvrige skrifter i Luxd. Saml. 1. rk. 4. bd. nr. 7-8: *Velmeent Svar til den Russiske Bagtalelse. Af Sandheds-Eskere*, 1771, og *En døbt Jødes alvorlige og skiemfulde Giensvar til... Velmeent Svar til den Russiske Bagtalelse*, 1771.

I bind 14 og 15 af trykkefrihedens skrifter samlede Luxdorph de mere eller mindre maskerede angreb på Struensee og dronningen, angreb på hoffet og kritik af den danske stats politiske tilstand. Bind 14 indeholder ikke mindre end 35 skrifter, som hver især består af ét til to ark i oktavformat, dvs. pamfletter på ca. 16 til 32 sider. Alle skrifterne er anonyme og kun fem af forfatterne er identificeret.

I det første lille skrift tematiseredes en grundlæggende konflikt i tidens pamfletter: Kampen mellem vantro og moral. Det var ikke længere overtro, som var samfundsskadelig, men det var den ateistiske vantro, som rokkede ved moralen og tronen: "Vantro, som nu omstunder til Sirat kaldes Philosophie."⁷³

Anderledes direkte afmalede geheimearkivar Jacob Langebek et moralsk forfald hos kongen og hoffet i digtet *Nye Prøve af Skrive-Frihed*, hvor han så tilbage på Christian 7.s levned som: "Stats, Lediggang og Smaus, Comedie og Dands,/ Spil, Nattesvir og Søvn, fordervet Krop og Sands."⁷⁴ Langebeks vers havde tre hovedtemaer: For det første var enevælden truet på grund af kongens moral: "Ei vel forvaret er en Fyrstes Enevælde,/ Naar sig hans Blødhed til En eller Faa skal helde"⁷⁵ Det andet tema var en nationalpatriotisk kritik af de fremmedes herredømme: "En Fremmeds Kierlighed er kun til vore Penge," og "Dansk Brød det smager dem, saa burde Sproget og"⁷⁶, mens det tredje tema var opstillingen af et reformprogram på haltende vers, som skulle gennemføres, når "Toppen rensedes for daarlig Frugt og Grene". Reformen stod på moralens grund, og der var intet politisk nyt i Langebeks program vedrørende land og by samt handel og finans.⁷⁷

I indledningen til versene understregede Langebek, at han havde gjort "et Forsøg paa at prøve Pennens Frihed i en Yderlighed, som kommer Tænke-Friheden nærmest", og Luxdorph delte opfattelsen af skriftets farlighed, da han d. 10. august 1771 skrev i sin dagbog: "Det ypperlige, men farlige Vers: Nye Prøve paa Trykfriheden tryktes hos Stein".⁷⁸ Vedrørende anonymitetens karakter i 1771 er det interessant, at han først den 5. april 1772, altså efter kuppet mod Struensee, noterede det som en nyhed: "Langebech er Autor til Nye Prøve paa Skrive-Frihed, Jule-Aftens Feyde og Friemodige Tanker."⁷⁹

⁷³ *Alvorlige Betragtninger over den almindelige Tilstand, udgivne Fedrelandets Venner til Eftertanke*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 14. bd. nr. 1, s. 19.

⁷⁴ (Jacob Langebek): *Nye Prøve af Skrive-Frihed. Trykt i Pressens gyldne Alder*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 14. bd. nr. 2, s. 19.

⁷⁵ (Jacob Langebek) 1771, s. 9.

⁷⁶ (Jacob Langebek) 1771, s. 13 og 18.

⁷⁷ (Jacob Langebek) 1771, s. 20 ff.

⁷⁸ *Luxdorps Dagbøger*, 1, 1915-1930, s. 434.

⁷⁹ *Luxdorps Dagbøger*, 1, 1915-1930, s. 452.

Pamfletten *Lüigenes Besværing over Jerusalem's Forstyrrelser* er et eksempel på, at en ny forordning rejste en saglig kritik med generelle politiske perspektiver. Den ukendte skribent tog udgangspunkt i en bestemmelse om, at de døde i København skulle begraves om natten mellem kl. 1 og 6.⁸⁰ Selv om forfatteren mente, at store byer var udsat for mange dræbende ting, såsom stank af lig, slagtere, garverier mm., således at landboere levede længere end byboere, så skulle det ikke medføre, at begravelser kun måtte foregå på et ugudeligt tidspunkt, hvor deltagerne enten ville omkomme af kulde eller skræk. Skribenten angreb den medicinske stand og "Regentens Yndling" (Struensee), som havde fået for megen indflydelse. Den enkelte sag bragte tanker om en fundamental politisk forandring på banen: "Det var derfor got, at Regenten havde ingen besynderligere Yndling, end sit hele Riges Undersaatter, og om saa var, at han da aldrig maatte tilstædes at gjøre, eller forestille, enten sine eller sine Tilhængeres Forslage, med mindre nogle af hver Stand fik (endog i en uindskrænket Regiering) prøvet det."⁸¹ Parentesen var et buk for Kongeloven, men meningen var klar: en stænderforsamling burde indkaldes.

Det var fortidens institutioner, som blev aktuelle, når kritikerne spejdede efter en udvej af den politiske krise. Martin Brun var på samme måde tilhænger af stænderforsamlinger. I *En Samtale holden i Niels Klims Rige, imellem Keiser Klim selv, nogle af Ministrene, en Borger, en Bonde og Klims Hofnar* lod han kejser Klim tale til borgeren: "Jeg elsker Sandhed min kiære Borger! siig mig den. Jeg har jo af lyst til Sandhed tilladt fuldkommen Skrive- og Tale-Frihed", og han lod borgeren svare: "Et Menneske alene kan ikke sige Majesteten alle Sandheder; thi et eneste Menneske kan ikke overse dem alle. Borgeren veed noget. Bonden noget andet, og enhver veed sit. Alle Stænder forenede kunde opdage Alt."⁸² Forestillingen om et folkeligt islat i regeringen fik mæle i de anonyme pamfletter.

Det samme gjorde forestillingen om en nært forestående revolution. Et ophidset skrift tog udgangspunkt i en klage over, at alene underofficerer måtte rekrutteres til embeder som offentlige skrivere, kopister mm.⁸³ Da der ifølge skribenten kun fandtes en dansk mod hundrede tyske underofficerer i den københavnske garnison, blussede den patriotiske vrede op: "Og sandelig, denne

⁸⁰ Placat af 29. april 1771 Anlangende hvad Tiid Lüigene skal begraves. *Kong Christian 7.s Forordninger for Aar 1771*, s. 310.

⁸¹ *Lüigenes Besværing over Jerusalem's Forstyrrelser*. Trykt i *de Elisæiske Marker*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 14. bd. nr. 6, s. 7. Måske bar kritikken frugt, for d. 10. oktober 1771 udkom en plakate om, at tiden for ligenes begravelse forlængedes fra kl.6 til 9. *Forordninger 1771*, s. 328.

⁸² (Martin Brun) 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 15. bd. nr. 16, s. 12-13.

⁸³ *De Danske Skriveres ulyksalige Skiæbne som en Følge af hemmelige Lands-Forræderes Intriguer, oplyst for Kongen til forventende allernaadigst Forandring*. (Underskrevet): Troe-Arve-undersaatter, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 14. bd. nr. 7, s. 17.

eene Omstændighed bør paa en lovlig Maade bringe enhver Dansk indfødt og ærekyr Undersaat i den allervirkosomste Bevægelse,...Thi Nationen bliver ey alene ved denne Ordre forarmet, men endog foragtet, forhaanet, bespottet; og disse toe Qvaliteter, Fattigdom og Foragt, naar de alleene skal være indfødde Arve-Undersaatters Lod og beskikkede Arvedeel, bringer uden ald Modsigelse en yderlig Grad af Desperation tilveye.”

Desperationen fik luft i en kritik af regeringens undergravning af regeringsformen: “Det er u-omkasteligt, at vore Forfædre aldrig kan have havt Magt at sælge os til nogle Vellysternes Slaver, som, uden engang at kjende enten Landets Sprog eller Landets Børn, Skikke og Love, er blevne ophøvede til at adlydes i Kongens Sted”, og vreden medførte en forræderi- og komplot-teori: Struensees regime ville afskaffe monarkiet: “Maaske de samme Herrer, som nu arbejde saa stærkt paa at gjøre misfornøvede Undersaatter i alle Stænder, vil være de første der udi en Ruptur vil udbasune, at naar Souverainen ophører at øve sine Pligter, ophører paa samme Tiid Undersaatternes Forbindelse og derpaa grundede Lydagtighed. Maaske disse nu alting formaende Herrer kan blive de første som vil raade at erklære Tronen vacant, at skride til nyt Valg, forfatte nye Artikler og Haandfæstning.”

Konklusionen var klar: “Man kan næsten sværge til Tinge paa, at der sigtes efter, at styrte Souverænitetten, og at bevæge Undersaatterne til at gjøre samlede og foreenede Skrit, som gaae tvertimod det store i Aaret 1660.” Den udvikling kunne standses ved at landsforvise de ansvarlige for at udklænde “æde Landets Fedme fra indfødde Undersaatter.”⁸⁴

Blandingen af social protest, fremmedhad og forræderi kunne blive eksplosiv, og skriftet medførte en lille pamflet-krig, hvor mere besindige folk søgte at tage brodden af *de danske Skriveres klage*.⁸⁵ Blandt reaktionerne var et markant forsvar for Struensees reformpolitik, som blev affattet med en myndighed, som kunne tyde på, at det var skrevet af en person med tilknytning til den nye administration.⁸⁶ Udgangspunktet for pamfletten var, at skrivefriheden måtte have grænser, og det konkrete forslag var stort set identisk med den stramning, som faktisk fandt sted: “Ingen veltænkende Bogtrykker lader herefter noget komme for Lyset, uden at sætte sit Bogtrykker-Stempel derpaa, og være vis paa Forfatteren. Den som handler herimod, være hermed erklæret for en Fiende af Landet. Lad komme for Lyset hvad som tiener til at opdage Feil og indføre Forbedringer, mens ingens Presse svede under Skandskrifter, Pasquiller, mod

⁸⁴ Luxd. Saml. 1. rk. 14. bd. nr. 7, s. 22.

⁸⁵ Luxd. Saml. 1. rk. 14. bd. nr. 8-13.

⁸⁶ *De Danske Skriveres ugrundede Klage som en Følge af hemmelige Lands-Forstyrreses uroelige Hierte Oplyst for et fredeligt Publicum til forventende Fred og Enighed*, Luxd. Saml. 1. rk. 14. bd. nr. 11.

hvem de end ere, og allermindst mod Øvrigheden... thi Skrivefriheden har langt fra ikke ophævet Love og Forordninger mod sligt."⁸⁷

Den danske Skriver havde dateret sin pamflet d. 27. august, og den 7. oktober blev bogtrykkerne gjort ansvarlige for deres produktion, som proklameret af skriverens kritiker, der også truede: "Tak Gud, man ikke opsøger Dem, som slet ikke vilde blive vanskeligt", og han forudså, at *Skriveren* ville være den første som blev taget ved hovedet, hvis der af "Deres oprørske Skrig kommer en Ruptur."⁸⁸

En folkelig ruptur, eller sprængning ville være en katastrofe, hvorimod forfatteren ønskede og bifaldt den "høit fornødne Reformation", som fandt sted fra oven. Han støttede varmt Struensees reformpolitik og konkluderede: "Overhovedet vil jeg sige med en vis Statsmand, at en Regjeringsform, som har staaet 50 Aar, behøver formedelst indsnegne Misbruge en Reformation, som er næsten som en nye Regjeringsform. Derfor seer jeg disse Forandringer med Stats-Øine, troer dem fornøden, beklager de Lidende uden at see Middel til at hielpe dem; thi jeg troer, det er fornøden, at ved Reformationer maae Embeder besættes med nye Folk."⁸⁹

Skriverens konkrete kritik af Struensee afviste han med rette som drevet af fremmedhad: "De kan ikke lide ham, fordi han ei forstaaer Dansk. De kalder ham end ydermere fremmed, han veed ikke Landets Love og Skikke. Men hvor dumt! Ligger da Altona i Asien? Har Dannemark ingen Tydske Undersaattere? Kan en Tydsk ikke kiende Dannemarks Love og Skikke, allerhelst han er en fød Undersaat?"⁹⁰

Et diffust fremmedhad og en folkelig protest mod dyrtid og manglende arbejde stod over for en næsten Rousseau-lignende tro på den stærke lovgiver, hvor de enkelte borgere må bøje sig for "det Heles almindelige Vel, og saa med Taalmodighed finde os i, om den saa høit fornødne Reformation medfører noget Lidende for en eller anden enkelt Person, hvis Skade ikke er det Almindeliges."⁹¹

Blandt forfatterne til politiske fortællinger, allegorier og satirer indtog Martin Brun en førsteplads fulgt af en anden student, Josias Leopold Bynch, af den arbejdsløse teolog F.C. Scheffer og af Adressekontorets korrektør Christian Biering. Martin Brun var student fra Nyborg, hvor hans far var organist og instrumentmager. I København spillede Brun en ny forfatterrolle, som trykkefriheden gav rum for: den frie intellektuelle, markedsskribenten og pamflettisten. Fra

⁸⁷ Luxd. Saml. 1. rk. 14. bd. nr. 11, s. 31.

⁸⁸ Luxd. Saml. 1. rk. 14. bd. nr. 11, s. 30-31.

⁸⁹ Luxd. Saml. 1. rk. 14. bd. nr. 11, s. 34.

⁹⁰ Luxd. Saml. 1. rk. 14. bd. nr. 11, s. 25.

⁹¹ Luxd. Saml. 1. rk. 14. bd. nr. 11, s. 24.

trykkefriheden blev indført fik han trykt mindst 48 skrifter, før han døde 33 år gammel d. 2. april 1774.⁹²

Brun arbejdede med genrer som samtaler i de dødes rige, drømmesyn, allegorier, og han anvendte det folkelige bogtryks genrer som medie for sit budskab. Han var en formidler af oplysningens kritik af fordomme, misbrug og irrationelle vildfarelser, og han ønskede, at der var grænser for enevælde. I *Samtale i de Dødes Rige imellem den gamle Erke-Bisp Absalon og en nylig afdød Dansk Historicus* kritiserede han eksempelvis embedsmisbrug i staten.⁹³ Som blikfang og garant for god afsætning anvendte han ofte djævl, hekse og Lucifer i sine titler. I *Lucifers Begrædelse over Helvedes Forstyrrelse* beskrev han, hvorfor "den stakkels Fanden har faaet meget at græde over i disse Tider. Hvor maa han ikke som Mørkhedens Fyrste og sorne Ven beklage det store Lys, som nu allevegne skinner i Europa!"⁹⁴ I Bruns verdensbillede veg mørket for den europæiske oplysningstid, hvis politiske mål bl.a. var fuldkommen tale- og skrivefrihed, frihandel og lavsvæsenets ophævelse.⁹⁵ I *En oprigtig Fortegnelse paa alle de Hexer og Troldfolk som have været til siden Doctor Faust* tematiserede han sine fjendebilleder som troldfolk: Efter Faust kom som de væsentligste pavedømmet, den enevældige kongemagt, hvis hekseri taber kraft ved oplysning og folkenes "modsatte Magt", kongens førsteminister, hoffet, den sorte skole og det brutale militærvæsen. I portrættet af førsteministeren og hoffet kunne samtiden ikke undgå at genkende Struensee og hoffet. Mestersvend "hexer som tiest bedre end Mesteren selv. Han kan meget ofte forhæxer Mesteren selv. Snart hexer han ham Sovesyge paa, snart Venus, snart Bacchus, og naar han først har forhæxet sin Husbond og Mester, er det ham en let Sag siden at forhæxer alle de andre Svenne og Drengene."⁹⁶

I skikkelse af Ole Smedesvend og Jeppe Vægter opstillede han politiske programmer og projekter, som reflekterede debattens dagsorden. Karakteristisk var Jeppe Vægters program, som han opstillede på sin nattevagt med hjælp fra Holbergs Niels Klim: "1. Alle slags Laug, hvad navn de end have kunde, skulde vorde ophævede... 2. Alle academiske Forelæsninger, Taler og Disputatser skulde holdes i Landets eget Sprog; 3. Da Folke-Mængden er et Riges Lyksalighed, bør alle Religioner taales, Ægteskabene paa alle muelige Maader forthielpes."

⁹² Ehrencron-Müller tilskriver i sit *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814*, 2, 1925, s. 114-118 Martin Brun 24 titler i 1771 og 24 titler i 1772. Det er minimumstal som sandsynligvis bygger på Luxdorps håndskrevne indholdfortegnelser til samlingen af trykkefrihedsskrifter og oplysninger i *Fortegnelse og Kritisk Journal*.

⁹³ Luxd. Saml. 1. rk. 14. bd. nr. 4.

⁹⁴ Luxd. Saml. 1. rk. 15. bd. nr. 23, s.14. Skriftet er anonymt og ikke tilskrevet Brun af Ehrencron Müller, men stilistisk set er det Brun, der fører pennen.

⁹⁵ Luxd. Saml. 1. rk. 15. bd. nr. 23, s. 8-12.

⁹⁶ Luxd. Saml. 1. rk. 15. bd. nr. 27, s. 5.

og til slut fulgte: "Ingen maae foragtes paa Grund af uægte Barn, eller derfor udelukkes fra noget Landets Gode; thi enhver maae jo nødvendig være fornøyet med de Forældre, Skiebne giver ham, da ingen kan vælge sig Forældre, førend han selv er bleven til."⁹⁷ Det sidste punkt var en åbenlys støtte til Struensees lovgivning på området.⁹⁸

Drømmesyn var en yndet genre for Brun, og i flere af dem benyttede han også utopien.⁹⁹ Blandt de politiske historier rummer *Bjerg-Mandens Spejl i Skaane* en i dansk sammenhæng tidlig kommentar til slaveriet i kolonierne: Forfatteren møder en lille bjergmand, som har et spejl med mange slibninger og facetter, hvori man kan se, hvad der foregår i verden, eksempelvis de hvides behandling af slaverne: "Men se her, sagde han, og i det samme vendte han Speylet, da saae jeg græselige Ting, hvorledes Negrene piintes af de Blanke. Man bruger ikke tyvende Part af Grumhed imod Skarnager-Hestene hos os, som man der bruger imod de sorte Mennesker. O hvilken Ugudelighed! Raabte jeg. Hvorledes kan det være? Det maae komme deraf, sagde Bjerg-Manden leendes, at en Hvid troer, at en Sort har ingen Siel. Ney, det kommer vel deraf, sagde jeg, at de Blanke, som der findes, ere til en stor Deel Skummet af alle Nationer, Folk uden Grundsetninger, Sædelære og Menneskelighed, og hvis hele Religion bestaaer i Grimacer, og nogle Talemaader, lærte uden ad."¹⁰⁰

Martin Brun var også kritisk over for præstestanden. Det skrift fra Bruns hånd, som vakte mest debat, var hans påstand om, at præster i København angiveligt skulle gøre standsforskelse på syge og døende.¹⁰¹ Men han var ikke ateist, selv om ateisme og materialisme optog ham meget. I flere skrifter diskuterede han Spinoza og la Mettrie: "Men for det første ere her mange, som gjøre sig en Ære af at tvivle paa og nægte ald Religion. Nogle af disse troe, at heele Verdens Pragt og Orden er en tilfældig Virkning af visse saa kaldte Atomers Sammenløb."¹⁰²

⁹⁷ (Martin Brun): *Jeppe Vægters Betragtninger over Staten og det almindelige Beste samlede paa hans Natte-Vagt i Aaret 1771*, Luxd. Saml. 1. rk. 15. bd. nr. 8, s. 9-12.

⁹⁸ Forordning af 13. juni 1771 om strafs eftergivelse ved lejemål, hvor det også forordnes at børns "Fødsel, uden for Ægteskab, ingenlunde maa ansees som en Plet, eller dem i nogen Maade forekastes eller bebreydes." *Forordninger 1771*, s. 76.

⁹⁹ (Martin Brun): *En Allegorisk Drøm om betydelige Ubetydeligheder*, 1771, Luxd. Saml. 1. række, 15. bind, nr. 36. (Martin Brun): *Den forunderlige og over al Verden berømte og navnkundige Drømme-Sahle i Nørre Skotland beskrevet af Søren Mahler-Svend*, Luxd. Saml. 1. rk. 15. bd. nr. 6.

¹⁰⁰ (Martin Brun): *Bjerg-Mandens Spejl i Skaane, prøbet og beskrevet af Simon Shoeflikker*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 15. bd. nr. 4, s. 8.

¹⁰¹ (Martin Brun): *Jeg ligger for Døden, kom og beret mig*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 16. bd. nr. 23. Reaktionen nr. 24-27.

¹⁰² *En Grønlanders Beskrivelse over Kiøbenhavn*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 14. bd. nr. 15, s. 4. Dette skrift er

Det var lægen og filosofen la Mettries opfattelse i hovedværket *L'homme machine* (1748), som åbenbart var kendt og diskuteret i København. Spinoza var et synonym for ateisme og deisme: "Disse have til Model en hollandsk Jøde, ved Navn Spinoza, som i en tyk kiædsommelig Bog paa Methaphysisk Latin har søgt at ville beviise, at heele Naturen var kun en eeneste Substants, og at alle Naturens Deele var ikkun lige saa mange Modificationer deraf, saa at alt hvad man saae i den heele Natur, var lige stor Guddom."¹⁰³ Ateismens mulighed var fascinerende, men Brun fastholdt religionen, og valgte at kritisere kirken og præsterne: "Det ser ynkeligt ud med vor kiere Religion og Gudsdyrkelsen; den får hver Dag et nyt Knæk."¹⁰⁴

Den politiske debat efter den 17. januar 1772

"Revolution in Denmark" var overskriften for *The Annual Registers* grundige behandling af regeringsforandringen den 17. januar 1772.¹⁰⁵ Revolutionen blev ikke den frygtede folkelige "ruptur", men var en paladsrevolution, som blev efterfulgt af folkelige optøjer, der først og fremmest ramte værtshuse og bordeller i København. Begivenhederne blev repræsenteret på tre måder i skrifterne, som udkom i månederne herefter. Først og fremmest blev den officielle religiøse historie om "frelsens dag" udbredt. Hertil kom den intellektuelle reaktion, hvor "hævnens dag" blev anset for en mulighed for politisk fornyelse, og endelig fandtes regeringskritiske skrifter om "konspirationens dag".

Luxdorph indledte sin samling af trykkefrihedens skrifter efter den 17. januar med historien om forsynets frelse af kongehus og fædreland. I de kongeligt befalede taksigelsesprædikener, som findes i samlingens første bind, blev Struensees fald iscenesat som ugudelighedens og vantroens fald. Kongen var blevet ført bag lyset og var bragt i den yderste fare, men det guddommelige forsyn beskærmede ham og det ganske land, således at de gode kræfter med enkedronningen i spidsen kunne være redskaber for frelsen.

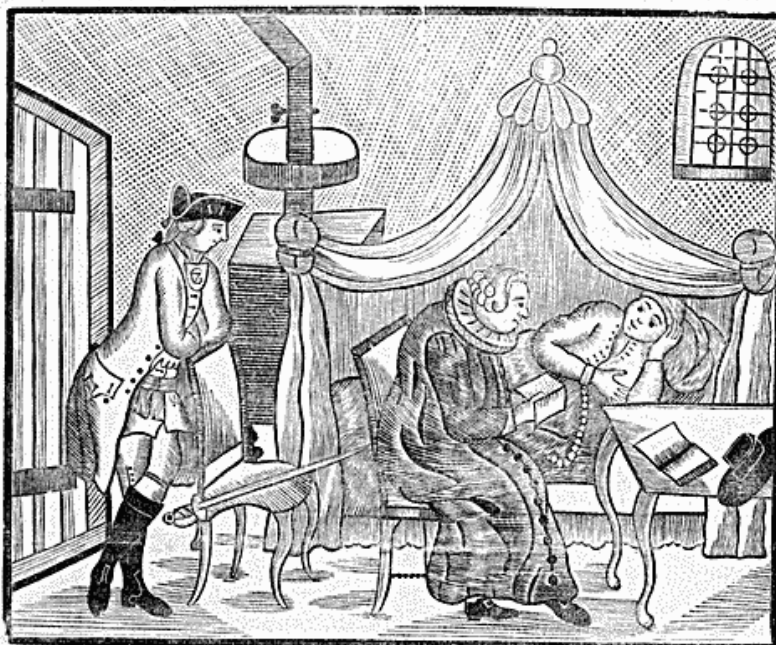
Prædikenerne blev også befalet til trykken, ligesom det var tilfældet med de verdslige taler, som blev holdt på kongens fødselsdag den 29. januar. Rektor Peder Tetens tale på Horsens latinskole om *Guds besynderlige Forsyn for sine Salvede*.

ikke tilskrevet Brun, men er utvivlsomt af ham. Brun fremfører de selvsamme pointer om Spinoza og la Mettrie i *Ole Smedesvends Begrædelse over Rissengrød. Af ham selv*, Luxd. Saml. I. rk. 15. bd. nr. 9, s. 7.

¹⁰³ *En Grønlanders Beskrivelse over Kiøbenhavn*. Luxd. Saml. I. rk. 14. bd. nr. 15, s. 5-6. John Christian Laursen: Spinoza in Denmark and the fall of Struensee, 1770-1772, *The Journal of the History of Ideas* 61, 2000, s. 189-202.

¹⁰⁴ (Martin Brun): *Jeg ligger for Døden, kom og beret mig*, 1771, s. 11.

¹⁰⁵ *The Annual Register or a View of the History, Politics and Literature for the Year 1772*, London 1773, s. 70-78.

Grev Johan Friderich Struensees Omvendelse,
holden i en Samtale med hans Præst.

Præsten. Søselvend Næstbedinghed
Arvenes er med Naad: —
Ves Gud vil naar vord
Ves Dem, som ists vil raade!
Hem vil fra Gud's for
O' Vnnsker vilbede;
Til sa hans Gimmag var,
Elske den Her overtræde,
Men han vilvord
O' som en lov at stæ:
Guds — Tænkens — Kirkelige,
Vi spæ og maare velge,
Som vil selvne den
Som hans lov vil ser,
Men overtræde
Hans Bredt skal ferret,
De fer feret midt Væ!
Hvad erist vil mig glæde! —
Hvad vil stæ den
Som leen overtræde.
Stræ. Alas er jo fer mig
Men Naade og at stæ!
Præsten. O Gud er Naadens
For dem, som ham overtræde!

Rid mid i Mødens Tid,
Som herens Ord je bed,
Stær f'it i Dødens Stød,
Som vil jeg dig vil ferde,
Ond Nærns here maare,
Nær vil det Gode erde,
Men vil det ists gæde,
Til maare og og ferrede,
Som vare vilvise
Og vil for maare stæ,
Elske den i Hædelse
De vil overtræde ferde.
Til hans Næstbedinghed
O' som i Gud er stæ!
Den ferre Vilvord
Som Naad kan ferstæ,
De er bløde Enderes,
Som fer i Mødens vort
Og at de overtræde, —
Ond Gud her overtræde!
Hvad Dem er Naad tid naad
I leen overtræde! —
Men Naade fer de ferde,
Ond de vort begæde.

Gud Lovord Naad ind,
O' som vil fer den Naade,
Jod fer hans Næstbedinghed,
Det erist vil vil ferde!
De Næstbeding var vort,
O Gud mid stæ vilvise!
Præsten. De vil vil ferde Naad,
Og vil vil ferde Naad,
Stræ. Som vil vil ferde Naad,
Men vil vil ferde Naad
Som herens Naades Tid,
Men Naad er ferre Naad.
Præsten. Naad vil ferde Naad,
For Gud den vil vil ferde.
Som fer i Dødens Stød,
Ond fer i Dødens Stød,
Ond fer i Dødens Stød,
Ond fer i Dødens Stød,
Stræ. Vil vil ferde Naad,
Ond fer i Dødens Stød,
Ond fer i Dødens Stød,
Ond fer i Dødens Stød.

Kobberstikket, trykt og færdig udsat for Johan Kappelhoff Trykkeri, vendt i sine Helligsprogtrykkeri.

Kapitel VI

Struensees omvendeshistorie som enkeltbladstryk. Overvåget af en officer ligger Struensee i sengen, mens Balthasar Münter forsikrer ham om frelsens mulighed ved omvendelse. Træsnit fra J. R. Thieles trykkeri. (Det Kongelige Bibliotek)

I Anledning af den vor allernaadigste Konge nyelig beviiste Naadige Frelse var helt loyal over for den gejstlige version.¹⁰⁶ I samlingens tredje bind bevægede Luxdorff sig fra den pastorale og rektorale frelschistorie til de mindre officielle, men populære versioner, som anonymt strømmede fra presserne i stort tal. Et enkelt skrift skiller sig ud ved at have en forfatter. Det drejer sig om J.R. Thieles udtog af trykkefrihedstidens største succes målt i antal udgivelser og oversættelser: Dr. Münters *Struensees Omvendelseshistorie*.

Omvendelseshistorie var ikke nogen ny genre. I 1758 havde Erik Pontoppidan for at overvinde ateismen og naturalismen samlet en lang række omvendelseshistorier.¹⁰⁷ Dr. Münters historie lå i klar forlængelse af denne tradition, og den medvirkede til at forskyde fokus fra politik til religion i Struensee-sagen. Münters skrift blev en hjørnesteen i hele den religiøse tolkning af Struensees regime. Ifølge genren skulle Struensee ved begyndelsen vise sig som en ubøjeelig ateist, og det udgangspunkt skabte Münter i den første samtale. Münters fremlæggelse af Struensees grundlæggende overbevisning svarede til de ateistiske tanker, som eksempelvis Martin Brun diskuterede i sine pamfletter:

"Han holdt sig og alle Mennesker for blotte Maskiner. Han havde ikke taget den Hypothese af la Mettrie, som han aldrig havde læst, men han havde ved egen Eftertanke selv dannet sig den. Det var Gud, som først satte den menneskelige Maskine i Bevægelse, men, naar den standsede, det er, naar Mennesket døde, saa var for ham intet mere enten at haabe eller frygte. – Frihed ville han ikke nægte Mennesket, dog bestemtes dets frie Handlinger ved Fornemmelser. Der var altsaa ganske vist Moralitet i Handlingerne, men alene for saavidt de havde Følger for Selskabet."¹⁰⁸

Slutningen af historien var selvfølgelig givet med omvendelsen. Dermed blev historien om Struensees opstigen til magt og ære til en historie om ateistens bedrag og synder, mens historien om hans fald og udslettelse fremstod som den retfærdige straf. Med omvendelsen udsonede han sine handlinger og sikrede sig en salig død. Den enevældige regerings pinlige politiske opvisning gled i baggrunden for det religiøse teater, og sagen blev håndterlig over for offentligheden.

¹⁰⁶ Peder Tetens: *Guds besynderlige Forsyn for sine Salvede. I Anledning af den vor allernaadigste Konge nyelig beviiste Naadige Frelse, forestillet paa allerhøistsammes glædelige Fødsels-Dag i en høitidelig Forsamling paa Horsens Latinske Skole*, Luxd. Saml. 2. rk. 2. bd. nr. 1.

¹⁰⁷ *Sandheds Kraft til at overvinde Den Atheistiske og Naturalistiske Vantro: Forestillet i adskillige Exempler paa saadanne Religions-Spotten, som enten have vendt om og givet Gud Ære, eller og taget en Ende med Forskækkelse, samlet og udgivet ved E. Pontoppidan*, 1758.

¹⁰⁸ Balthasar Münter: *Førrige Greve og Kongelig Danske Geheime Cabinetsminister Johann Friderich Struensees Omvendels Historie*, 1772, s. 10.

Balthasar Münter vedgik i bogens første samtale, at han ikke kom til Struensee af egen kraft, men havde ordre dertil, og alene Münters ord garanterede, at samtalerne fandt sted, som beskrevet. Det spørgsmål havde imidlertid ikke nogen betydning for skriftets udbredelse, og det udkom i samtiden på tysk, dansk, svensk, hollandsk, fransk og engelsk.¹⁰⁹

Luxdorff tog ikke Münters store bog med i sin samling, men i stedet netop bogtrykker Thieles prisbillige udgave. Thiele reducerede historien fra 20 til 8 ark, således at det ifølge *Forlæggerens Forerindring* kunne komme i så mange læsers hænder, som det fortjente: "Udtoget skal lette Prisen for Læseren uden at berøve dem det mindste".¹¹⁰ Thiele var en dygtig redaktør, og hans publikum blev hverken snydt for ateismen eller omvendelsen.

Mange af de talrige efterretninger og tidender om omvæltningen trak også på den religiøse fortællings virkemidler: I et nyhedsblad fra Odense blev Struensees parti beskrevet som: "de ugudelige og store Forbrydere, som gik frugtsommelige med de ugudeligste Anslag mod Kongen, det Danske Kongehuus og hele Landet. Disse dandsede endog frisk heele Natten, indtil Morgenen Kløkken 4. Gud havde slaget dem med Blindhed; de vare stolte og hovmodige i deres Ugudelighed." Men hurtigt rettede interessen sig fra ugudeligheden mod de pirrende optøjer, som fulgte i Københavns gader: "Fra Gabels Gaard vendte Pøbelen sig til de andre smaa Contoirer, saasom General-Contoret, Piece-Contoret, Pomade-Contoret, Jæger-Contoret, Skrædder-Contoret, Anker-Contoret, Melpose-Contoret, Voxlys-Contoret, Tydske Lottes Contor, Niefinger-Contoret, Hoppe-Contoret, Hue-Contoret, Fægte-Contoret, Blomster-Contoret, Nellike-Contoret og mange flere saadanne Contorer, hvor Ponce-Bollerne vare Blækhuse".¹¹¹

Komplotteorier om Struensee og Brandts anslag mod kongen ynglede i gadeviserne. På den meget brugte visemelodi "Saa skal dog Glasset løbe" kunne man synge om Brandts planer, som var de en given sag: "Jeg hemmelig jo stræbte/ Et Raad med mit Complot.;/ At naar vi Kongen dræbte/ Tryg paa sit eget Slot.;/ Vi skulde os tilvende/ Den allerstørste Magt.;/ Vi Afskeed til den Ende/ Gav Kongens troe Livvagt."¹¹² I et andet flyveskrift vidste den anonyme forfatter besked om, at Struensee ville have været vice-regent indtil kronprinsen

¹⁰⁹ *Bibliotheca Danica*, 3, s. 1489-1491.

¹¹⁰ *Et kort men fuldstændigt Udtog af de henvattede Grævers sidste Omvendelses-Historie. Forfattet og beskrevet over Johan Friderich Struensee af Hr. Dr. Münther, og over Enewold Brandt af Hr. Prøbst Hee*, Luxd. Saml. 2. rk. 3. bd. nr. 11, s. 4.

¹¹¹ *Sandfærdig Beskrivelse over de betydelige Forandringer og merværdige Tildragelser i Kiøbenhavn Fredagen den 17 Jan*, Odense 1772, Luxd. Saml. 2. rk. 3. bd. nr. 1, s. 7.

¹¹² *Grø Enewold Brandts sidste Afsked eller Svanesang. Opsadt til en Erindring for de Efterlevende, da han den 28. April 1772 som en Forræder udstod sin velfortiente Straf uden for Stadens Nørre-Port, med at miste Haand*

blev myndig, men befolkningen ville have forhindret det med et oprør, således at forræderne blev dræbt.¹¹³

Ved siden af Struensees egen peson var bordelstormen natten til den 18. januar den begivenhed, som medførte den største strøm af viser. Tidens bordelmiljø i København kan rekonstrueres på baggrund af materialet i samlingens syvende bind, og i den sammenhæng blev den københavnske "pøbel" samtidig et begreb og en politisk aktør.

Efterretninger om folkelige opstande eller folkelige protester var velkendte fra England og Holland, men den såkaldte udfejlsesfest gjorde en sammenligning med København bekymrende aktuel.¹¹⁴ I *Brev fra den Londonske Pøbel til Pøbelen i Kiøbenhavn* blev nyhederne fra København fejret i en patriotisk klub i London, hvor Cromwells portræt fungerede som skytshelgen, og John Wilkes skål blev drukket 43 gange på en aften. Den skrivende danske sømand, som angiveligt gæstede klubben, fik et brev med tilbage til København, hvori den engelske gesandt Molesworth beretning om danskernes middelmådighed blev gjort til skamme: "Kort man har sagt os saa meget til den danske Pøbels Mispriis, at vi havde største Føye til at troe, hvad Molisworth har skrevet om de Danske. Men til største Lykke for dem ere vi nu bleve bedre Underrettede, og een eeneste berømmelig Gierning har sadt dem i en fuldkommen Credit hos os." Efterretningen om bordelstormen gjorde konklusionen oplagt: "Værdigste Medbrødre, tapre danske Pøbel! Hvo vil nu nægte Eders Kiækhed? Hvo vil vel tvivle paa at en Pøbel, der i Fredstider, saa tapperligen kan udplyndre Ubevæbnede og intet Ont forventende Borgere i Krigstider skulle blive de beste Fribyttere?"¹¹⁵ Brevet var underskrevet på hele den engelske pøbels vegne af John Hallifax, Grubstreet i London, 15.februar1772.

Smudspressens *Grubstreet* og *Grubstreet writers* var så nye begreber, at de i et andet flyveskrift måtte forsynes med en fodnote: "Grubstreet, er en Gade i London hvor alt gement og dumt Tøy trykkes. Deraf kommer det at man kalder pøbelagtige Skribentere, Grubstreets Writers, og nedrige gemeene Indfald, Grubstreets Klygter."¹¹⁶ Med Struensee og trykkefriheden kom engelske tilstande til København.

og Hoved, dernæst blev parteret i fire Dele, og endelig lagt paa 5 Steiler, hans Vaaben blev ligeledes sønderbrudt. Mel. Saa skal dog Glasset løbe, Luxd. Saml. 2. rk. 6. bd. nr. 32.

¹¹³ *Grevens Struensees og Brandts Tanker ved at see sit Rættersted Schafottet og Deres Advarsel til de omkring staaende Store og Smaae*, Luxd. Saml. 2. rk. 6. bd. nr. 39, s. 10-11 (upag.).

¹¹⁴ *Hiertestyrende Draaber imod Qualm og Sorg for de skadelidende Brødre og Søstre som den 17 og 18 Januarii bleve ruinerede. H...K....*, Luxd. Saml. 2. rk. 7. bd. nr. 20, s. 13.

¹¹⁵ *Brev fra den Londonske Pøbel til Pøbelen i Kiøbenhavn oversadt af det engelske ved en dansk Coffardie MaTrøS*, Luxd. Saml. 2. rk. 7. bd. nr. 26, s. 10-11.

¹¹⁶ *Brev til disse Tidens Skribentere og Forsvars Skrift for Contoirerne, med hosføjede Erindringer til alle unge og*

I flyveskrifterne blev Struensee holdt ansvarlig for bordelstormen. Det kom direkte til udtryk i *Grev Struenses mærkværdige Testamente*, som ifølge *Fortegnelsen* skulle være skrevet af en fortrukket student og to bogtrykkersvende.¹¹⁷ Men der var undtagelser fra de mange spottende flyveblade, og i en levnedbeskrivelse, som omhandlede Struensee i perioden efter 1768, blev hans politik taget i forsvar.¹¹⁸

Teksten var skrevet anonymt af Niels Prahll, som levede af at skrive og sammen med Hans Holck udgav Adresseavisen på Adressekontoret. I dette miljø fik Struensee en nuanceret bedømmelse: "Han har gjort sig uforglemmelig i Danmark, ligesaavel ved de Forslage, der vare Kongen behagelige, og hvorved han vandt denne Monarchs Tillid, som ved hans paafølgende tilsidesatte Ærbødighed for Kongen og hans Huus. Mange af hans Forslage har dog vel virkelig sigtet til de Kongelige Danske Staters Lyksalighed; lad være mange paa den anden Side syntes at opmuntre Ryggesløshed og Sædernes Forfald."

Levnedbeskrivelsen må have virket som et forsvarsskrift i perioden under processen mod Struensee. Niels Prahll citerede de love, som han opfattede som specielt positive eller specielt afgørende for udviklingen, og han roste trykkefriheden og hoverilovgivningen. Struensees regime beskrev han generelt som fornuftigt:

"Der var i Sandhed noget Statsgot hos Struensee. Det bevidner alle de nyttige Forandringer, Foranstaltninger og Forbedringer, som man holder for at være iverksatte ved hans Raad og Tilskyndelse, og som vi neppe havde faaet at see, uden han var kommen.... Dersom alt dette Gode havde været grundet paa Religion og Guds frygt, saa havde Struensee virkelig været ligesaa stor en Minister, som han nu vilde synes ... Forstand havde han.

Kongen elskede Struensee ... At Dronning Caroline Mathilde ligeledes havde Naade for og elskede Struensee, derom tvivler vel heller ingen. Thi, uden at have været yndet af baade Kongen og Dronningen, vilde Deres Majesteter aldrig havt ham saa bestandig om sig. Det var ham altsaa desto lettere, da han blev elsket af begge Deres regierende Majesteter, at blive alt det han blev, men saa meget desto farligere for ham, at være bleven hvad han var, og conservere sig paa denne Post, naar ey Religion og Guds frygt ledsagede og signede hans Handlinger."¹¹⁹

bemidlede Mennesker. Skrevet af Cloris, Phyllis og Doris. Tilligemed et poetisk Tillæg af Coridon, Luxd. Saml. 2. rk. 7. bd. nr. 27, s. 4.

¹¹⁷ *Grev Struenses mærkværdige Testamente, opsat af ham selv og confirmeret af Lucifer*, Luxd. Saml. 2. rk. 7. bd. nr. 1. *Fortegnelse*, 2, s. 268. I testamentet stiftes et bordel.

¹¹⁸ (Niels Prahll): *Grev Johan Friderich Struensee, forrige Kongelige Danske Geheime-Cabinets Minister og Maitre des Requetes, hans Levnets-Beskrivelse og Skiebne udi de sidste Aaringer i Danmark, samt en kort Efterretning om hans fald, Arrest, Forhører og Beskyldninger, som hidindtil ere lagte for Dagen imod ham, 1772*, Luxd. Saml. 2. rk. 3. bd. nr. 4.

Niels Prahls intellektuelle tolkning af Struensees regime udelod ikke helt den religiøse historie, mens geheimarkivar Jacob Langebek i *Frimodige Tanker over Hevnens Dag* forsøgte at formulere en alternativ politisk position til historien om "frelsens dag."

Under Struensee havde Langebek kritiseret favoritstyret i de politiske vers *Nye Prøve af Skrivefrihed*. Efter regeringsforandringen reflekterede han over, hvorfor han greb pennen anonymt, og hvilken rolle han spillede. Langebek indtog rollen som den intellektuelle anklager af regeringen, og han søgte indflydelse gennem den anonyme offentlighed: "Skrive-Friheden var der, Tænke-Friheden havde jeg". Forsøget blev gjort: "Stykket kom for Dagen, det blev læst, og gav Opmærksomhed," og Langebek sammenfattede: "Jeg naaede en god Deel af min Hensigt, og feilede ikke ganske i mit Ønske."¹²⁰ Med sine frimodige tanker ville han nu medvirke til at sætte den politiske dagsorden efter Struensees fald, men det blev en anden historiker, som slog igennem i offentligheden og vandt publikum. Langebek skrev som højtrangerende embedsmand anonymt, mens P.F. Suhm kunne beklæde den intellektuelle rolle med større styrke som uafhængig forfatter. Suhm havde også skrevet anonymt under Struensee, men efter den 17. januar trådte han offentligt frem med en politisk kommentar, en vurdering og et program rettet direkte til magtens centrum – *Til Kongen*.

Suhm etablerede sin forfatterrolle i brevet til kongen med den lidt pudsige formulering: "Forsynet og min Kone takker jeg for, at de have sat mig i Stand ey at bede om noget. Hør derfor Sandheden af min Mund, en Sandhed, som ey kan være mistænkt".¹²¹ Som en fri og økonomisk uafhængig intellektuel ville han rådgive magten. Han indledte brevet med en undsigelse af Struensees regime, som havde gjort kongen så magtesløs, at han kun så og hørte gennem sine rådgivere. Herfra fortsatte Suhm med selv at rådgive kongen direkte om, hvordan han skulle bruge sin magt i fremtiden.

Han valgte profetien som genre, og i den politiske profeti så han den 17. januar som en mulighed for at skabe en ny kongemagt og en ny regeringsform.¹²² Suhm gik diskret videre end Kongelovens rammer med formuleringen: "Af Gud og dit Folk har du Enevolds-Magten. Du er ogsaa Gud og det Regenskab skyldig."¹²³

¹¹⁹ (Niels Prah): 1772, Luxd. Saml. 2. rk. 3. bd. nr. 4, s. 3-4.

¹²⁰ (Jacob Langebek): *Frimodige Tanker over den saa uventede som store Hevnens dag, den 17de Januarii 1772*, Luxd. Saml. Kwartbindet, nr. 3, s. a3-4.

¹²¹ P.F. Suhm: *Til Kongen*, 1772, Luxd. Saml. 2. rk. 10. bd. nr.1, s. 6-7.

¹²² Kjell Lars Berge: "Å argumentere som en profet: Hvordan et kommunikativt paradoks i 1700-tallets Dansk-Norske skrivefrihet ble løst. Om P.F. Suhms skrift "Til Kongen" i anledning af "Hævnens Dag" 17.1.1772" *Leve mångfolden! Tjugo uppsatser om språk tillägnade Barbro Söderberg, MINS 37*, Stockholm 1992, s. 19-35.

¹²³ P.F. Suhm: 1772, s. 4-5.

Formelt set skyldte Christian 7. ikke folket regnskab for noget, og da Suhms brev til kongen hurtigt blev optrykt i brødrene Berlings avis og i Adresseavisen lød formuleringen: "Af Gud og dit Folk har du Enevolds-Magten. Du er ogsaa Gud det Regenskab skyldig."¹²⁴ Aviserne blev inden for lovgivningens rammer, mens Suhms rammer for ytringsfrihed åbenbart var større.

I 1771 havde Suhm anonymt kritiseret regeringsformen i pamfletten *Essay sur L'état Présent des Sciences, des Belles Lettres et des Beaux Arts dans le Danemarck et dans Norvegue par un Anglois*. Forklædt som englænder beskrev han på fransk, hvorledes det danske folk som det eneste så op til andre lande og så ned på sit eget: "Peut être que la forme de son gouvernement y contribuë pour quelque chose, étant certain que la liberté élève l'ame & que l'eslavage la deprime."¹²⁵ I den franske udgave var der ingen tvivl om, at danskernes sjæl var nedtrykt af slaveri, som havde rod i regeringsformen. Da Suhm udgav skriftet på dansk, valgte han at indføre en ny person på titelbladet: "Skreven paa Fransk af en Engelskmand, oversat og forøget med Anmerkninger af en Dansk". Den danske "oversætter" kunne ikke lade sætningen om "den danske Regiering-Form" og slaveriet passere uden at tilføje i en fodnote: "Ney, ikke Regieringsformen, der er det Modsatte af Despotisme og Slaverie, men visse uheldige, Opdragelses Fordomme og den skadelige Censur, har allene bidraget hertil. Den lykkelige Skrivefrihed, som vel i Førstningen frembragte en Deel Veyrlys, har dog og allerede begyndt at tænde et Lys, hvorved de Danske efterhaanden meer og meer ville see deres egen Værd."¹²⁶ Men "englænderens" dom over regeringsformen i Danmark og Norge stod stadig tilbage sort på hvidt.

Dette maskespil forlod Suhm i brevet til kongen, hvor han forlod kritikken af den aktuelle enevældige regeringsform til fordel for forsøget på at se fremad. Brevet vakte ikke blot opmærksomhed i Danmark og Norge, og sammen med norske og danske reaktioner fandt tyske og franske oversættelser og kommentarer til brevet også vej til Luxdorfs samling.¹²⁷ Suhm gentog sine pointer i *Til mine Landsmænd og Medborgere: De Danske, Norske og Holstenere*, hvor han ikke mindst understregede sprogpatriotismen og kravene om dansk som magtens sprog: "Thi hvor intet Sprog er, er ikke heller noget selvstændigt Folk."¹²⁸

¹²⁴ Det var i *Fortegnelse* bd. 2, s. 164 at publikum blev gjort opmærksom på udeladelsen af det særdeles meningsforandrende "og" i nr. 8 af Berlings *Tidender* og i *Adresse Contoets Efterretninger* No. 15.

¹²⁵ (P.F. Suhm): *Essay sur L'état Présent des Sciences, des Belles Lettres et des Beaux Arts dans le Danemarck et dans Norvegue par un Anglois*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 12. bd. nr. 19, s. 4.

¹²⁶ (P.F. Suhm): *Forsøg at beskrive den nærværende Tilstand af de grundige og skønne Videnskaber samt smulke Konster i Dannemark og Norge. Skreven paa Fransk af en Engelskmand, oversat og forøget med Anmerkninger af en Dansk*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 12. bd. nr. 20, s. 4-5.

¹²⁷ Luxd. Saml. 2. rk. 10. bd. nr. 3-11.

¹²⁸ (P.F. Suhm): *Til mine Landsmænd og Medborgere: De Danske, Norske og Holstenere*, 1772, Luxd. Saml.

Struensee og kvinderne. Træsnittet fra J. R. Thieles trykkeri understøtter rygterne om Struensee som "Pjøsernes", dvs. de prostitueredes ven. Promenerende med en kvinde (dronningen?) henvender han sig direkte til kæsaren: "Vil man mig skildre ret, da bør al Verden vide/ Et Fruentimmer jeg skal have ved min Side/.../ For Fruentimrets Skyld jeg da med Glæde døer;/ Man alle Pjokers Ven mig altid kalde bør." (Det Kongelige Bibliotek)

Ved siden af den religiøse historie om "frelsens dag" og den politiske historie om "hævnens dag" fandtes blandt trykkefrihedens skrifter også en konspirationsteori, som ikke var loyal over for regeringsforandringen den 17. januar. Luxdorph samlede disse anonyme og ophavsløse tysksprogede tryk i bind 20 af trykkefrihedens skrifter efter den 17. januar 1772. De vigtigste af dem var et skrift forfattet under pseudonymet Christian Adolph Rothe,¹²⁹ samt et brev der skilte med dronning Caroline Mathilde som ophav.¹³⁰ Begge skrifter udkom på tysk, engelsk og fransk, mens Luxdorph samling kun rummer de tyske tryk samt Caroline Mathildes "brev" på fransk.¹³¹

Skrifterne tog dronning Caroline Mathildes parti over for enkedronning Juliane Marie. Ifølge konspirationsteorien måtte Struensee falde og dømmes på et falsk grundlag for at enkedronningen kunne få sin rival fjernet og sikre sig kongens person, således at magten var i hendes og hendes søns, arveprins Frederiks hænder.¹³² På den baggrund måtte man frygte for kronprins Frederiks liv og helbred.¹³³

En sag fra Helsingør viser, at myndighederne med Danske Kancelli i spidsen tog disse skrifter alvorligt og anså dem for farlige. H.L. Bardewijck havde fra 1772 ernæret sig som kolportør af bøger og kobberstik i København, og i marts måned 1773 havde han udvidet sit marked til Helsingør, hvor han blev arresteret for bl.a. at have udlejet *Rothes Staatssystem* og Caroline Mathildes brev: *Nachricht von der letzten Staatsveränderung in Dänemark*. På foranledning af Danske Kancelli blev en kommission sat til at gennemgå kolportørens kontakt med kunder og

2. rk. 10. bd. nr. 16, s. 8.

¹²⁹ Casper Adolph Rothe [pseudonym]: *Entdeckung der wahren Absichten des Staatssystems der Dänischen Regierung, enthaltend die wahren Ursachen der letztern Revolution zu Kopenhagen, ursprünglich französisch zu Hamburg herausgegeben*, 1772, Luxd. Saml. 2. rk. 20. bd. nr. 2.

¹³⁰ *Nachricht von der letzten Staatsveränderung in Dänemark von Ihrer Majestät der Königin Caroline Mathilde eigenhändig entworfen in Ihrer Gefangenschaft auf dem Schlosse zu Kronenburg und den Grafen von *** zugeeignet. Aus dem Englischen*, Luxd. Saml. 2. rk. 20. bd. nr. 3-5.

¹³¹ *Bibliotheca Danica*, 3, s. 485-486.

¹³² "Es ist mehr als wahrscheinlich, dass die verwittwete Königin selbst der gräulichen Verbrechen, womit sie Struensee belegte, schuldig war. Ihr teuflisches Vorhaben, welches sie zum Theil ausgeführt hat, besteht seit langer Zeit darin: den König bey den Unterthanen verächtlich, und die Königin verhasst zu machen, die Ehre dieser liebeswürdigen unschuldigen Prinzessin durch die schwärzesten Verleumdungen zu schmälern, den König, ihren Stiefsohn, durch langsames Gift hinzurichten, den jungen Cronprinzen und die Prinzessin unehelich zu erklären, dadurch die königliche Familie zu vernichten, und endlich ihren eigenen Sohn auf einen durch Schandthaten erledigten Thron zu setzen." *Entdeckung*, 1772, s. 24.

¹³³ "Was den jungen Kronprinzen und die Prinzessin betrifft, so ist es nicht unwahrscheinlich, dass sie wohl an einer ähnlichen Krankheit als Peter der Dritte vom St. – sterben könnten." *Entdeckung*, 1772, s. 56.

med boghandler Christian Gottlob Proft i København, som var hans forhandler. Et halvt år senere blev Bardewijk af Kancelliet fritaget for videre straf på grund af den udstandne arrest på Kronborg og landsforvist.¹³⁴

Autorsygen

Autorsyge var en epidemi, som skrivefriheden udbredte ifølge de skeptiske bedømmere, som følte at sund orden var truet i den litterære offentlighed. Nye tidsskrifter så dagens lys, uden at de var rodfæstede i den lærde republiks netværk eller havde ophav i det videnskabelige samfunds selskaber. Luxdorph fik de løse ark indbundet i sin samling, og han identificerede nogle af forfatterne: Christian Thura, Josias Leopold Bynch, Martin Brun, Jacob Christian Bie og Johan Clemens Tode.¹³⁵

I sit indlæg mod Bies Philopatreias havde Christian Thura annonceret, at han ville fortsætte debatten med ugeskriftet *Den patriotiske Sandsiger*.¹³⁶ Han holdt sit ord og udgav 294 sider, før han blev stoppet.¹³⁷ Thura ville indtage den intellektuelles position som sandsiger over for magtens repræsentanter, men han fik ikke lov. I stedet blev han ifølge Kongeloven den 1. april 1773 dømt til at hensættes på Munkholm på kongens nåde for at have truet kongens enevældige magt.¹³⁸

Adressekontorets Niels Prahll tog i den anledning sandsigeren op til bedømmelse i det anonyme skrift *Den Patriotiske Sandsigers Bedrifter, Bedømmelse og Dom*: "Sandsigeren blev rost af nogle og lastet af andre. Men om han havde tænkt, at blive det samme i Danmark, som den bekiendte Wilkes i England, saa tænkte han Feil."¹³⁹ For Thura havde ikke det samme ry i offentligheden som John Wilkes, og frem for alt havde han ingen position. Det var forkert, når mange troede, at man burde skrive dristigt og bidende "og uden Persons Anseelse sige sin Mening reent ud, ligesom Conferentsråd Suhm i sit Brev til Kongen, eller Etatsraad Langebech i sin Nye Prøve af Skrivefriheden. Men der er stor

¹³⁴ Carsten Meyer: Farlige og forbudte skrifter i Helsingør. En episode fra Guldbergtiden, *Fra Frederiksborg Amt*, Årbog 2000, s. 49-63.

¹³⁵ Luxd. Saml. 2. rk. 16.-18. bd.

¹³⁶ (Chr. Thura): *Svar paa Publici Vegne til Philopatreias*, Luxd. Saml. 1. rk. 2. bd. nr. 7.

¹³⁷ (Chr. Thura): *Den Patriotiske Sandsigers Første Deel: Indeholdende: Religionen, dens Sammenhæng med Regieringen, de geistlige Personer og Embeder, og de Anstalter, som sigter til at vedligeholde Religionen og at danne Geistlige*, 1771, Luxd. Saml. 2. rk. 16. bd. nr. 1.

¹³⁸ *Dom i Sagen imellem Generalfiscal Wiwet efter Kongelig Befaling, paa den ene, og Studiosus Christian Thura paa den anden Side*, Luxd. Saml. 2. rk. 16. bd. nr. 2.

¹³⁹ (Niels Prahll): *Den Patriotiske Sandsigers Bedrifter, Bedømmelse og Dom*, 1773, Luxd. Saml. 2. rk. 16. bd. nr. 3, s. 6.

og uendelig Forskiel imellem disse Mænds ædle Dristighed og Sandsigerens dumdristige Næsvished. Ikke saa?"¹⁴⁰ Studiosus Thura havde oversat "den Forskiel der er eller bør være imellem de Personer der kan sige de Store Sandhed med Bifald. De maa have et eget Kald dertil, som gjør dem ærværdige og hellige i alles Øine."¹⁴¹

Niels Prahls beskrev den intellektuelle position, som gav Langebek og Suhm retten til at tale. Christian Thura stod derimod uden for den lærde republiks netværk af patron-klient forhold. Det samme var tilfældet for Niels Prahls, hvis anonymitet ikke reddede ham. Kancelliet beordrede politimester Fædder til at konfiskere Prahls skrift og sørge for, at der ikke udkom flere eksemplarer deraf, fordi det rummede "utilbørlige og ubetænksomme Udtryk." Ligeledes skulle universitetets konsistorium irettesætte studiosus Prahls.¹⁴²

J. L. Bynch gik ind i debatten om præsternes embedsførelse ved at udgive *Homiletisk Journal*, hvor han anmeldte de københavnske præsters prædikener umiddelbart efter, at han havde hørt dem.¹⁴³ Det medførte et rescript af 24. december 1772, som forbød offentlig kritik af utrykte prædikener. Bynch fik en bøde på 50 rigsdaler, som han måtte afsone med fjorten dage på vand og brød, for at ytre kritik af regeringen og sympati for Struensee i *Statsmanden et Ugeblad* og *Anti-Statsmanden*.¹⁴⁴

Fra fængslet forsøgte J. C. Bie at udgive ugebladet *Den ifra Maanen hjemkomne Politicus* med hustruen som forlægger. Der udkom fem numre efter Niels Klims metode. Om riget på månen og dets regent skrev han: "Kun én eneste Forpligtelse blev Regenten ved hans Regierings Tiltrædelse paalagt, nemlig denne: at han aldrig selv skulde handle imod eller undtage sig fra de Love han foreskrev andre, men han var altid forbunden selv at dømmes efter sin egen Lov. – Denne Forbindelse syntes at imodsigte en absolute Eenevolds Regiering."¹⁴⁵

Bie var ikke umiddelbart dømt for sine skrifter, men havde en tidsbegrænset fængselsstraf for at bedrage bogtrykker J.R. Thiele for 100 rigsdaler med et falsk kongeligt privilegium på udgivelse af katekismer og salmebøger. Fængselsopholdet fik dog ikke Bie til at holde op med at ræsonnere og debattere. Han forsøgte i et

¹⁴⁰ (Niels Prahls): *Den Patriotiske Sandsigers Bedrifter*, 1773, s. 6-7.

¹⁴¹ (Niels Prahls): *Den Patriotiske Sandsigers Bedrifter*, 1773, s. 7-8.

¹⁴² *Rescript til Politimester Fædder og Rektor og Professores ved Københavns Universitet om Niels Prahls og foregående Skrift*, Luxd. Saml. 2. rk. 16. bd. nr. 4.

¹⁴³ (J.L. Bynch): *Den homiletiske Journal, eller Kritik over Præsternes Prædikener udi Kiøbenhavns Kirker*, 1-5, 1772, Luxd. Saml. 2. rk. 17. bd. nr. 11.

¹⁴⁴ (J.L. Bynch): *Statsmanden et Ugeblad* 1-2, 1772, *Anti-Statsmanden* 1-3, 1772, Luxd. Saml. 2. rk. 17. bd. nr. 2-3. Ehrencron-Müller, *Førfatterlexikon*, 2, 1925, s. 177.

¹⁴⁵ (J.C. Bie): *Den ifra Maanen hjemkomne Politicus. Et Ugeblad* 1-5, (1772), Luxd. Saml. 2. rk. 18. bd. nr. 5, s. 13.

bønkrift at få arveprinsen til at indse det ufornuftige i livsvarig straf: "Øyemaalet af al Straf er Forbedring; men hvortil kan dens Forbedring Nytte, som er bestemt til en vedvarende Ulyksalighed, og hvad skal anspore den Elendige til at forbedre sig, naar han forud seer, at han som dydig og udydig har én og samme Skiæbne at vente?"¹⁴⁶ Bies fængselsdigt *Frihed's Tab beskrevet i en Klage-Sang under den Melodie Ak Frihed, søde Frihed's etc.* blev iøvrigt trykt af J.R. Thiele.¹⁴⁷

Den nye forlægger Søren Gyldendal prøvede også at udgive et ugeskrift hos bogtrykker Hallager i 1772: *De Kiøbenhavnske Løgnere : Et politisk og patriotisk Ugeskrift*. I forlæggerens "Forberedelse" karakteriserede han København under trykkefriheden: "Det er bekiendt nok, at Videnskaberne har deres adskillige Perioder hos Nationerne. De politiske have nu sin Tid hos os, og rase med saadan Heflighed, at her er neppe en menneskelig Skabning i Byen fra Skind-Pelsen indtil den velgalonerede Frak, som ikke finder sig i Stand til at censurere enhver af Regieringens Handlinger."¹⁴⁸

Ikke alle slog ind på den politiske kurs. Lægen J. C. Tode indledte sin karriere under trykkefriheden, og han blev den mest produktive forfatter af folkeoplysende medicinske skrifter i 1700-tallets sidste årtier.

Tode havde begejstret hilst trykkefriheden velkommen. I tiden mellem kabinetsordrens affattelse d. 4. september og reskriptets offentliggørelse den 14. september skrev han den 6. september 1770 et brev om den store nyhed til boghandler Johan Gotlob Rothe: "Kund und zu wissen, das der König Imprimatur und Censur aufgehoben und völlige Freiheit der Presse erlaubet hat. Wäre ich nun nicht krank!" Tode lå syg, og han kunne ikke straks udfolde sin skrivelyst: "Unsre Bücher sind noch nicht da, werden aber ohnfehlbar arriviren."¹⁴⁹ Autorsygen fik hurtigt overtaget, og Todes bøger kom. Fra begyndelsen valgte han den underholdende, folkeoplysende genre, eksempelvis med ugeskriftet *Blandinger*, som var en blanding af medicinske råd, poetiske indfald, oversættelser og oplysninger. Emnerne rakte fra behandling af ligtørne til litteraturjournalistik.¹⁵⁰ Den forkætrede autorsyge demonstrerede, at der var en vilje til, og et marked for en offentlig debat, som skabte et bredere publikum.

¹⁴⁶ J.C. Bie: *Brev til den adelmødige Prinds Friderik fra den ulyksalige J.C. Bie*, 1773, Luxd. Saml. 2. rk. 25. bd. nr. 18, s. 11.

¹⁴⁷ 1774, Luxd. Saml. 2. rk. 25. bd. nr. 19. Bie blev forvist til Guldkysten og døde i Ostindien.

¹⁴⁸ *De Kiøbenhavnske Løgnere. Et politisk og patriotisk Ugeskrift*, tilkiøbs hos Gyldendal, Forberedelse og no. 1-2, 1772, Luxd. Saml. 2. rk. 18. bd. nr. 11, s. 12.

¹⁴⁹ Skrivelse fra J.C. Tode til Boghandler Rothe, om Censurens Ophævelse 1770. Meddelt af Conferentsraad Werlauff, *Genealogisk og biografisk Archiv*, 1-8, 1840-1849, s. 340-341.

¹⁵⁰ (J.C. Tode): *Blandinger* 1-7, Lørdag 10. Oktober – 21. November 1772, Luxd. Saml. 2. rk. 18. bd. nr. 1.

Skrivefriheden og det litterære marked

Diskussionen af skrivefrihedens form og konsekvenser for det litterære marked kan afrunde præsentationen af Luxdorps samling af trykkefrihedens skrifter. Problematikken går på tværs af samlingens forskellige emner og bind, men Luxdorph valgte alligevel at lade en række skrifter, som specielt omhandlede trykkefriheden, afslutte samlingen af trykkefrihedens skrifter før den 17. januar 1772. De 18 skrifter blev domineret af debatten mellem Peter Frederik Suhm og Peder Kofod Ancher, suppleret af Voltaire og David Hume i dansk oversættelse.¹⁵¹

Suhm og Kofod Ancher diskuterede skrivefrihedens konsekvenser for politik, moral og religion, og de var rygende uenige. Suhm efterlyste flere politiske skrifter og offentliggørelse af statens økonomiske regnskaber. Han så kun lyse perspektiver for frihedens moralske følger, mens Kofod Ancher vurderede "i vore Tider", som han skrev, "da Ugudelighed og Frækhed har naaet den højeste Spidse. Nu at give enhver Frihed at skrive alt hvad han vil, det er at give en rasende Sværdet i Haanden."¹⁵²

Frygten for religionens undergravelse rykkede i fokus hos Kofod Anchers kritik af Suhm. Religionsspørgsmålet var absolut også det svageste punkt i Suhms argumentation, som lød: "Om Religionen skulde jeg ei troe at meget blev skrevet, i det mindste ikke imod den, thi i Norge og i Provincerne er den endnu i stor Agt, og de som i Hovedstaden kunde maaskee være imod den, faae vel næppe Tid dertil for den overmaade Brug af de mange Forlystelser."¹⁵³

Ved siden af den politiske indfaldsvinkel på trykkefrihedens gode og farlige sider, blev en medie- og kommunikationshistorisk indfaldsvinkel introduceret i flyveskriftet *En ubetydelig Samtale imellem en Skribent og Forlægger i Anledning af den i Aviserne fremsadte Snik-Snak om Skrive-Friheden*.¹⁵⁴ I det lille skrift i det klassiske format – ét ark, oktav – diskuterede en forlægger og en skribent udviklingen i tidens litterære smag, som den nye ubegrænsede trykkefrihed førte med sig: Ville slette skrifter ikke forhindre afsætningen af gode skrifter? Ville den populære smag ikke fortrænge den dannede kvalitet?

¹⁵¹ Voltaire & David Hume: *Hr. F. A. de Voltaires Brev til Hans Majestæt Kongen af Danmark angaaende den udi hans Stater forundte Tryk-Frihed. Tilligemed nogle Aftandlinger af besleget Indhold*. Luxd. Saml. 1. rk. 20. bd. nr. 4.

¹⁵² (Peter Kofod Ancher): *Et Brev til Forfatteren af de kjøbenhavnske Samlinger, angaaende Skrivefriheden*. Luxd. Saml. 1. rk. 20. bd. nr. 2, s A2.

¹⁵³ P.F. Suhm: "Skrive-Frihed" i *Samlinger udgivne af Peter Friedrich Suhm*. 1. Bind, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 20. bd. nr. 1, s. 46.

¹⁵⁴ *En ubetydelig Samtale imellem en Skribent og Forlægger*. København 1771. Luxd. Saml. 1. rk. 20. bd. nr. 13.

Den anonyme forlægger tog til genmæle over for en fiktiv skribent, som rejste problemet, at udgivelsen af trykkefrihedens skrifter i højere grad var styret af efterspørgslen på nyheder end af kvalitetshensyn. Forlæggeren mente ikke, at der var noget nyt i, at smagen var "temmelig fordervet hos de fleste", så forlæggere og bogtrykkere måtte udgive det, de kunne "vente Afrtæk paa."¹⁵⁵ De forlæggere og bogtrykkere, som så skævt til de nye skrifter, havde deres gode indkomster fra *Finkeridderen*, *Jerusalem's Skomager*, *Bonde-Practika* og *Sibyllæ Spaadom*: "Nu vil vore gamle Matroner og vore andægtige Grand-Mamaer ikke længer sukke, sørge og græde over Kiøge-Huuskors, fordi den nye Smag saaledes har indtaget dem, at de har gandske og aldeles glemt alt andet Huuskors."¹⁵⁶ Forlæggeren fortsatte med at opremse små historier, såsom *Svend Felding*, *Kong Appolonius*, *Marcolfus*, *Judas* og *Pilatus historier*, samt *Melusina* og *Magdelones historier*, som sammen med mange andre udgjorde en hel hær af gamle, populære skrifter, der blev udgivet "for Profittens skyld." Når mange af trykkefrihedens skrifter var slette, så skyldtes det, at bogtrykkere og forlæggere måtte fortsætte i dette spor "for selv at have lidt Levebrød, og tillige for at føie endeel af Kiøbenhavn, der nu vilde ikke have andet end Nyt, og for meste Deelen slet." Så længe den gamle surdej af historier udkom, så længe ville smagen have afsmag deraf.¹⁵⁷

Forlæggeren så kun gentagelse og kontinuitet i udviklingen fra de gamle historier til den nye smag, mens skribenten var mere optimistisk over for den fremtid, som trykkefriheden indvarslede efter hans mening. Når folk først fik smag på det gode, da ville Drømme-Bogen snart komme af moden, "og da vil baade Læsere og Skribentere, Bogtrykkere og Boghandlere, komme til at leve ved en langt ædler og ægttere Smag end til Dato."¹⁵⁸ Kontinuitet i forandringen af den populære læsning blev formuleret over for en vision om oplysning og smagens forbedring.

Perioden med trykkefrihed skabte ny debat om det populære, litterære marked, som uden tvivl undergik en forandring i de sidste årtier af det 18. århundrede. Udbredelsen af pamfletlitteratur og den såkaldte "nye smag" forandrede markedet og læsekulturen.

Tiden med ubegrænset trykkefrihed var en mediehistorisk undtagelsestilstand, hvor mængden af information i en kort periode nærmest eksploderede på det litterære marked. Der blev sat ord på aktuelle ønsker, på frygt, på konflikter og interesser, og der blev trukket nye grænser for den offentlige debat. Regeringsforhold, især økonomiske forhold, var blevet diskuteret på tryk i den

¹⁵⁵ *En ubetydelig Samtale*, 1771, s. 4

¹⁵⁶ *En ubetydelig Samtale*, 1771, s. 6.

¹⁵⁷ *En ubetydelig Samtale*, 1771, s. 12-13.

¹⁵⁸ *En ubetydelig Samtale*, 1771, s. 14-15.

lærde republik siden 1750'erne, men det var nyt, at både religionen, gejstligheden og kirken såvel som embedsmænd og statens finansielle administration blev udsat for kritik på flyveskrifternes marked. Det var radikalt nyt, at hoffet blev udsat for satire og skandalepresse.

Forcensurens ophævelse brød de bånd, som umiddelbart knyttede det trykte medie til de statsunderbyggende institutioner: Danske Kancelli, kirken og Universitetet. Trykkefriheden skabte også nye muligheder for bogtrykkerier uden for residensstaden København, og 1770'erne blev afsat for et voksende provinsbogtryk med lokal avisproduktion som økonomisk fundament. Især i perioden efter den 17. januar 1772 dokumenterer Luxdorps samling en forøgelse af trykkefrihedsskrifter trykt uden for København. Norge overhaler de danske provinser i antal tryk i samlingen.

Også i det københavnske centrum for bogtrykkerkunsten blev indførelsen af skrivefriheden en brudflade i kommunikationens historie. Den synliggjorde eksistensen af to kommunikationskredsløb, hvor centrum for det ene var privilegerede opgaver for Universitetet og det videnskabelige samfund, for stat og kirke. Centrum for det andet kredsløb var alene markedet. Dette skel mellem opgaver og målgrupper fandtes før 1770 på de enkelte trykkerier, men med skrive- og trykkefriheden blev arbejdsdelingen mellem trykkerierne mere markant.

I Luxdorps samling af trykkefrihedsskrifter blandede skribenter fra den lærde republik sig under anonym maskering med de helt nye skribenter hos bogtrykkere som Thiele og Stein. Samtidig diskuterede det traditionelle publikum i Landhusholdningsselskabet og andre selskaber, mens det videnskabelige samfund publicerede som sædvanligt hos brødrene Berling og Claude Philibert. Et nyt litterært marked opstod i samspil med det traditionelle litterære marked, og efter trykkefrihedens indskrænkning fortsatte det nye marked og dets producenter med at eksistere.

SUMMARY

HENRIK HORSTBØLL: *Bolle Willum Luxdorph's Collection of Press Freedom Writings 1770-1773.*

The government officer and book collector Bolle Willum Luxdorph (1716-1788) collected scripts from the period where Christian 7th permitted unlimited freedom of the press in Denmark-Norway. The period extended from 14 September 1770 to 20 October 1773. Freedom of the press had its origin in that the physician-in-ordinary J.F. Struensee in reality had legislative power in the period before he was overthrown by a coup on 17 January 1772. Luxdorph collected freedom of the press texts as a government officer, which were about press issues, while he handled the scripts as bibliophile. The printed materials were beautifully bound in 46 volumes: *Trykkefrihedens Skrifter* in 20 octavo volumes followed by *Trykkefrihedens Skrifter efter 17. januar 1772* in 25 octavo volumes supplemented by a volume in quarto. The collection contains 914 scripts and it consists almost exclusively of octavo

printing of between a half and around three sheets of paper, which in normal print is between 8 and 48 pages. The collection provides a vivid picture of what Luxdorff deemed to be that time's literary underground, and it supplements the other surviving printed materials from the period. For Luxdorff, freedom of the press scripts consisted of publications, which owed their existence to freedom of the press. There were 15 active printing houses in Copenhagen in the period 1770-1773. Five of them were particularly active in the freedom of the press scripts market judging by Luxdorff's collection. But the group of publications with no place of printing is however the collection's largest. Luxdorff's collection included 231 publications without a place of printing, 84 of which are from the period after the coup against Struensee. Many of these were in principle illegal, as an ordinance of the 7 October 1771 stipulated that publications should be linked to a source.

Only historical questions place limits on the subjects the very many scripts can provide information on 1770s Denmark and Norway. The collection can answer questions which Luxdorff himself could not imagine that we would ask. In the article, the collection is examined and it gives an insight into who grasped the new opportunities that freedom of the press opened and what subjects they placed on the agenda.

Financial criticism was the framework around freedom of the press's first large debate, which was opened by *Philopatris trendte Anmærninger*: Behind the pseudonym hid the writer Jacob Christian Bie. Both the state and the church were targets for his accusations, which in general were that landowners, ministers, clergyman and lawyers placed their own financial interests before the state's general welfare. Many of the financial scripts argued for increased free trade and were against the 'lavsvæsen' and companies. This applied particularly to Iceland and Norway, and freedom of the press gave rise to a budding Norwegian patriotism. The autocratic government form was subject to different forms of criticism and several scripts express the wish that the crown should be supplemented by a form of Assembly of the States of the Realm. John Wilkes name crops up in several contexts and England can have been a political role model. Similarly, knowledge on the existence of la Mettrie's and Spinoza's 'atheistic' scripts are thought to be widespread. The political criticism before Struensee's overthrow was usually aimed at individual political issues. After the coup, criticism was to a much greater extent aimed at Struensee personally, his politics and showdown with his regime.

The coup against Struensee was a palace revolution, which was followed by popular riots which primarily targeted public houses and brothels in Copenhagen. The events were described in three ways in the scripts published in the following months. The official religious story of 'the day of salvation' was widespread. In addition came the intellectual reaction, where 'the day of revenge' was considered to be an opportunity for political renewal. Finally, the government critical scripts described 'the day of the conspirators'. Historian P.F. Suhm was the central intellectual figure, who tried to change autocratic politics with the *Letter to the King* immediately after the coup. The new rulers around the queen dowager Juliane and heir presumptive Frederik held conservative views. The freedom of authorship which was granted to a public person such as P.F. Suhm, was refused others. The student Chr. Thura was sentenced to lifetime imprisonment in 1773 for criticism of the autocratic government form. Freedom of authorship was at the same time formally limited, as reference to the state and the government could be suppressed and be punished with fines.

The period of unlimited freedom of the press was an exceptional point in time in media history where the volume in the literary market in a short period exploded. Wishes, fears, conflicts and interests were expressed in writing and new limits for public debate were drawn. Freedom of the press broke the bonds which directly linked the printed media to the state supporting institutions: the Danish Chancellery, the church and the university. Freedom of the press also created new opportunities for printing houses outside the royal residence city of Copenhagen. Luxdorph's collection particularly in the period after the 17 January 1772 documents an increase in freedom of the press scripts printed outside Copenhagen. The number prints in the collection from Norway exceed those printed in the Danish provinces. There is a mix, in Luxdorph's collection, of writers from the scholarly republic writing anonymously and the completely new writers at the publishing houses. A new literary market arose in an interplay with the traditional literary market and after freedom of the press became more restricted, the new market and its producers continued to exist.